

Viktor E. Frankl

ZAŠTO SE NISTE UBILI?

UVOD U LOGOTERAPIJU

Biblioteka »Oko tri ujutro«

U nakladi prevodioca

Viktor E. Frankl

ZAŠTO SE NISTE UBILI?

UVOD U LOGOTERAPIJU

III IZDANJE

Biblioteka
»Oko tri ujutro«

ZAGREB, 1979.

Knjiga obuhvaća dva Franklova teksta — »Doživljaji jednog psihologa u koncentracionom logoru« i »Osnovni pojmovi logoterapije« — koji zajedno mogu poslužiti kao pristup i uvod u Franklovu logoterapiju.

Hrvatskosrpski naslov »Zašto se niste ubili?« (kako dr. Frankl pita svoje pacijente) pretpostavlja odgovor: »Jer nalam i hoću da mi život ima smisla.« Tema se uklapa u našu biblioteku »Okolo tri ujutro« — u kojoj smo već objelodanili djelo dr. Elisabeth Kübler-Rossove, »Razgovori s umirućima«.

Upozorujemo na predgovor autora dr. Frankla, kojim se obraća našem čitateljstvu, — kojemu izražavamo zahvalnost za pomoć i savjete pri ovom izdanju u kojemu je sve učinjeno — bilo po njegovu prijedlogu ili njegovu odobrenju (nekih nevažnih kraćenja u »Osnovnim pojmovima logoterapije«); zatim na predgovor slavnog kršćanskog egzistencijalističkog filozofa Gabriela Marcela, koji će kršćanske čitaoce potaknuti na neke kršćanske poglede; i na predgovor Gordona W. Allporta, jednoga od najznamenitijih američkih psihologa.

Vrlo kratku bibliografiju sastavio je — za ovo naše izdanje — sam dr. Frankl, imajući u vidu čitaoce raznih stranih jezika kod nas i razne interese pojedinih čitalaca.

Ovdje zahvaljujemo Austrijskom kulturnom institutu u Zagrebu koji nam je pribavio teško pristupačan izvorni njemački tekst »Ein Psychologe erlebt das KZ«. Zahvaljujemo i svima drugima koji su nam pomogli da do izdanja ove knjige dođe.

Knjigu predajemo u ruke svima koji traže ohrabrenje i izlaz iz (duhovnih) egzistencijskih teškoća — bilo za sebe ili za druge.

Prevodilac

PREDGOVOR HRVATSKOSRPSKOM IZDANJU

od dr. Viktora E. Frankla

Kako je ova knjiga prvi prijevod jednoga od mojih djela na hrvatskosrpski jezik, čini mi se zgodnim da je popratim s nekoliko riječi. Ponajprije želim izraziti svoje zadovoljstvo što je hrvatskosrpski 16. jezik na koji su moje knjige dosad uopće prevedene. No ovim predgovorom želim također donekle ispraviti i to što nisam sudjelovao na zagrebačkom simpoziju, studenog 1976., koji je bio posvećen bečkim psihoterapeutskim školama — naime, psihoanalizi, individualnoj psihologiji i logoterapiji; ja sam trebao zastupati logoterapiju, ali na žalost nisam tada mogao napustiti Beč i valjalo mi je svoje mjesto prepustiti jednom kolegi iz Hamburga.

»Habent sua fata libelli«, kaže Latinac. To se o ovoj knjižici doista može reći! Što li od nje bi u ovo četvrt stoljeća, otkada sam je — u prosincu 1945. — napisao! A napisao sam je — još se dobro sjećam — za devet dana. Htio sam u njoj progovoriti iz duše o onome što sam za tri godine u četiri koncentraciona logora doživljavao; ali ne toliko da pišem o koncentracionim logorima kao takvima, nego mi je prije bilo do pouke koju bi iz svega toga valjalo izvući — i koja bi vrijedila i za budućnost.

Koncentracioni je logor tu samo kao primjer, recimo — kao model. Jer sam njime želio dokazati da život ne samo ima svoj smisao nego ga i zadržava — pod svim uvjetima i u svim okolnostima, čak i u onima kakvi su bili u oswiecimskom logoru; i da će ga sačuvati do svoga posljednjeg časa — do našega zadnjeg daha. Radi se o smislu »in extremis«.

Knjigom sam htio pomoći i ljudima koji su suočeni s posve drukčijim situacijama patnje, npr. neizlječivim bolesnicima. Mislio sam naime da će čovjek — koji je ne samo preživio Oswiecim nego je i poslije Oswiecima i unatoč Oswiecimu sačuvao svoju apsolutnu vjeru u bezuvjetni smisao života — da će takav čovjek možda biti vjerodostojan svjedok i da će mu se pokloniti pažnja.

I upravo se to dogodilo: neprestano mi stižu nova pisma sa svih strana svijeta, kojima mi čitaoci priopćuju da im je moja knjižica pomogla ne samo »izdržati« neuklonjivu i nepromjenljivu patnju nego u njoj čak otkriti smisao. Dobio

sam pisma ne samo od bolesnih i umirućih nego i od zatvorenika i kažnjenika — pa i od takvih kojima prijete mogućnost plinske komore ili električne stolice. I moram priznati da mi dirljiva pisma takvih ljudi znače više od najpohvalnijih recenzija.

Spomenuh vjerodostojnost. Radi vjerodostojnosti, svladao sam — pišući knjigu — svoju odvratnost prema svakom ekshibicionizmu. Prvotno sam naime — zbog te odvratnosti — kanio knjigu objelodaniti anonimno, i na omotu prvog njemačkog izdanja doista nema autorova imena. Istom kad je knjiga bila malne doštampana, uvjeriše me prijatelji da bih za sve to trebao jamčiti svojim imenom. Ime mi je tada već bilo poznato, jer je malo prije bilo objavljeno moje »Liječničko dušobrižništvo« i naišlo na velik odaziv.

Moglo bi se pomisliti da knjiga koja se pojavila prije više od četvrt stoljeća ne može danas biti aktualna. Ali je obratno istina: danas je aktualnija no ikada. Jer živimo u vrijeme kada ljudi sve više i više pate zbog osjećaja besmislenosti i osjećaja životne praznine — koji se sve više širi te je već zadobio svjetske razmjere. S tom »masovnom neurozom« — ako je tako smijem nazvati — ne mogu »izaći na kraj« ni psihoanaliza, ni individualna psihologija, ni terapija ponašanja (behaviorizam); nego je potrebna psihoterapija koja se usredotočuje baš na smisao — što upravo čini logoterapija, kako joj i ime kaže (jer »logos« ovdje znači »smisao«).

I jedino na temelju toga mogu sebi objasniti knjižarski uspjeh svoje knjige, koja je prevedena na tolike jezike i bila šest puta izabrana za »knjigu godine«, koja je do danas samo na engleskom jeziku izašla u 51 izdanju i rasprodana u preko 2 milijuna primjeraka. U tom ne vidim toliko uspjeh ili čak zaslugu autora, nego prije simptom masovne neuroze: ako stotine tisuća čitalaca pišu za knjigom koja govori o smislu života, tada to znači da taj problem današnjim ljudima dogorijeva do nokata.

Možda je u tom smislu američki psihijatar Gerz imao pravo kad je napisao: »Poruka logoterapije glasi: bezuvjetna vjera u bezuvjetnu smislenost života. I što bi — u ovim sedamdesetim godinama — moglo biti aktualnije?«

U ovom kontekstu želim napomenuti da se prvotno — to jest, u vrijeme kad sam (kao petnaestogodišnji srednjoško-

lac) prvi put uočio tu bezuvjetnu smislenost života — radilo o intuitivnoj spoznaji. No u međuvremenu su te intuicije potvrđene (strogo empirijskom metodom) naročito izrađenim (logoterapeutskim) testovima i njihovom primjenom na tisuće ispitanika; tako da je 17 međunarodnih znanstvenih projekata, na temelju više stotina tisuća kompjutoriziranih podataka, jasno i jednodušno pokazalo da je doista svaki čovjek načelno sposoban naći smisao života; i da je ta sposobnost neovisna o tom koje je on životne dobi i kojega je spola, neovisna o tom kakva je tko karaktera i u kojoj se sredini nalazi, neovisna o kvocijentu inteligencije i naobraženosti, i — napokon — neovisna o tom je li tko religiozan ili nije, te — ako je religiozan — neovisna o tom kojoj tko konfesiji pripada.

Život dakle imade smisao, i zadržava ga do kraja. Ali je od neisporediva značenja za život svakog pojedinca — da se tome smislu preda. Jer pouka koju sam ja primio u koncentracionim logorima i koju su, u međuvremenu, potvrdila psihijatrijska istraživanja na ratnim zarobljenicima — jest slijedeća: šansu da prežive imali su uglavnom oni koji su bili psihički upravljani na budućnost, na neku zadaću koju u budućnosti trebaju ispuniti, na smisao kojega ih je ostvarenje u neku ruku očekivalo, ili na neku osobu koja ih je s ljubavlju čekala . . .

I pitam se ne bi li se sve to dalo proširiti preko pojedinačnog ljudskog života i primijeniti na produženje života čovječanstva u cijelosti; nije li možda istina da i čovječanstvo imade svoju šansu da preživi atomsko doba — jedino ako se ljudi, i svi narodi, okupe na zajedničkim zadacima, i ako svi budu proniknuti ne samo onim što logoterapija naziva »voljom za smisao« nego i zajedničkom voljom za jedan zajednički smisao?

Beč, u ljeto 1977.

Viktor E. Frankl

PREDGOVOR FRANCUSKOM IZDANJU
od filozofa Gabriela Marcela

Viktora Frankla susreo sam prvi put u Beču, i nisam dakako zaboravio dubok dojam što ga je na me ostavio taj povratnik iz logora smrti. Bio sam iznenađen njegovom — bar prividnom — mirnoćom, njegovim potpunim vladanjem nad sobom, premda su mu u logoru izginuli žena i drugi članovi porodice. Odmjerene riječi koje je preda mnom izgovorio taj psiholog i liječnik duboko su me ganule: imao sam osjećaj da stojim pred emisarom s »drugog svijeta« (tada sam naime pisao svog »Emisara«, koji sam objelodanio dvije godine poslije).

Lako je, na žalost, zamisliti kako će mnogi potrošači knjige reagirati kada kod svog knjižara ugledaju ovu knjižicu: »Još jedna knjiga o logorima! Sit sam već toga, i — uostalom — nemam više što o tome naučiti.«

Rekoh »potrošač«. Možda će se tko iznenaditi, ali riječ odgovara onome što želim reći. Odnosi se na one koji literaturu »troše« — kao što se troši jastog ili kamenica, te od svoje kuharice traže da im jelovnik mijenja. Samo, ovdje se ne radi o literaturi; i valja se prisjetiti da ono egzistencijski bitno — kao ljubav, smrt . . . (što u knjigama iznose samo rijetki, oni najveći) — nije upisano ni u jednom jelovniku, i uopće se ne »troši«.

Jednoj Njemici — za koju sam naknadno saznao da je za vrijeme rata skrivala Židove a nakon 1945. nastojala oko dobrih odnosa između mladih Francuza i mladih Nijemaca, i koja se preda mnom žalila što su se tada u Francuskoj priređivale manifestacije u povodu 20. godišnjice povratka deportiranih iz njemačkih logora i tim manifestacijama podržavale uspomene koje ne mogu koristiti francusko-njemačkom prijateljstvu — rekoh, doduše bez gorčine: Što ćete, ono što se dogodilo u logorima smrti, neizbrisivo je. Oswiecim, Bergen-Belsen, Mauthausen i druga paklena mjesta jesu i ostaju biljege povijesti, koju nijedan čovjek nema pravo zaboraviti — jer se ona tiče svih nas. Svjedočanstva preživjelih trebaju nas uvjeriti o paklu — kao što nam životi svetaca zajamčuju stvarnost neba.

Svu bi tu stvarnost valjalo obuhvatiti jedinstvenom misli; ali to ne bi trebala biti pseudo-sinteza kojom nas obi-

no poslužuju patentirani teolozi, za koje je teologija — rad kao i svako drugo polje rada na kojem blista učenost i dokazivanje. No vjerujemo da će se Povijest, o kojoj se tu radi, dešifrirati istom na svršetku vremena, i to u okolnostima koje nam nije dano zamisliti.

Želio bih reći da knjižica Viktora Frankla — koja je objelodanjena 1946. ali sam je ja tek nedavno pročitao — predstavlja svjedočanstvo, ne jedinstveno ali od iznimne vrijednosti, u poređenju s kojim druga svjedočanstva najčešće izgledaju pukim anegdotama. Ovdje se uzbuđljivom točnošću iznose duševne faze kroz koje su logoraši općenito prolazili, u ono vrijeme koje bih radije nazvao silaskom u pakao nego li križnim putom.

Ništa, baš ništa od strahota nije ovdje prikryveno ili zašćereno, i ništa ne odaje želju sadističkog ekshibicionizma — što bi ga, uostalom, mogla donekle opravdati grozota podnesenih patnja. Ali najljepše i najneobičnije stranice jesu one na kojima nam Frankl otkriva — ne doduše u svih logoraša ali u mnogih od njih — da je potreba očuvati svoju osobnu nutritnu izdržala iznad svake vjerojatnosti.

Nisam mogao suzdržati suze čitajući odlomak u kojem opisuje kako ga je pratila — ne slika, nego prisutnost njegove drugarice, mlade žene od 24 godina, koja je također bila u zatorničkom logoru i za koju nije znao je li još na životu. Ali ta mu se prisutnost nametala s tolikom očevidnošću i snagom da je pitanje je li ona doista među onima koje nazivamo živima — gubilo na neki način svoju važnost i gotovo svoj smisao.

Dirljive su stranice na kojima Frankl oživljuje smisao za ljepotu i za humor što je, u nekim časovima, dočaravalo neizbrisive tragove istinskog svijeta, svijeta ljudi.

No nipošto se ne valja zavaravati precjenjivanjem značenja tih pozitivnih elemenata. Mnogo je napadnija tupost i strah naočigled nehumanosti koja je u logorima carovala. Bilo bi na žalost posve krivo tješiti se uvjerenjem da je u logorima bilo — pored šake mučitelja — mnogo ljudi koji se gotovo ne bi mogli nazvati sebičnima nego samo osrednjima. Stvarnost je beskrajno gora. Frankl nam pod kraj knjige kaže da se ljudska bića dijele u dvije kategorije: u »pristojne« i u one druge. Riječ »pristojan« nepotpuno odrazuje zna-

čenje njemačke riječi »anständig«. Mislim da se njemačka riječ odnosi na »ponašanje«. Ali kako je lako to ponašanje prelazilo u odvratnost!

To je svakako razlog da ovu knjigu pročitamo s najvećom pažnjom; da žigošemo i — gotovo bih rekao — progonimo u sebi svaki osjećaj superiornosti. Jedina karakteristika njemačkih logora, kojoj možda nema sličnih, čini se da je metodička dosljednost ili — da se poslužimo njemačkom riječi — Gründlichkeit, kojom se provodilo istrebljivanje.

Ovdje jedna važna primjedba. O, ne radi se dakako o apologiji nereda, ali mislim da je dobro primijetiti: da red — u njegovim birokratskim oblicima gdje je dotjeran do krajnosti — ne uključuje samo ravnodušnost prema samim vrijednostima, nego da sadrži i klicu pokvarenosti, možda u prvom redu zato jer njegov privid savršenstva krije u sebi samodopadnost — kojoj čini se ne možemo poreći oznaku luciferstva. A od luciferstva do satanizma samo je jedan korak. Neka tehokrati — koji na žalost sve više i više gospodare našim svijetom — pripaze na tu opasnost koja na njih vreba, ako želja za organizacijom kojom se nose ne nađe protutežu u sili koja stanuje jedino u duši, i koja lakoumnima ne izgleda sila — jer se zove poniznost.

Lyon, 1967.

Gabriel Marcel (1889—1973.)

PREDGOVOR AMERIČKOM IZDANJU
od Gordona W. Allporta

Psihijatar i pisac dr. Frankl upita katkada svoje pacijente koji trpe od mnogih manjih i većih tegoba: »Zašto se niste ubili?« Na temelju njihova odgovora nalazi on često glavne podatke za svoj psihoterapeutski postupak: u nečijem je životu prisutna ljubav prema djeci na koju će psihoterapeut nadovezati; u drugom se životu nalazi talenat koji se može iskoristiti; u drugom opet možda još jedino žive davne uspomene — vrijedne da se sačuvaju. Satkati iz tih tankih niti slomljena života čvrst kostur smisla i odgovornosti cilj je i izazov za logoterapiju, kojom je Frankl izrazio svoju vlastitu verziju moderne egzistencijske analize.

U ovoj knjizi opisuje dr. Frankl svoja iskustva koja su ga dovela do otkrića logoterapije. Kao višegodišnji kažnjenik u bestijalnim koncentracionim logorima bio je lišen svega — do gole egzistencije. Otac mu, majka, brat i žena umriješe u logorima ili završiše u plinskim pećima, tako da je čitava njegova porodica — osim sestre — u tim logorima izginula. Kako je mogao — lišen sveg posjeda, kraj pogaženih vrijednosti, podnoseći glad hladnoću i brutalnost, očekujući svakog sata uništenje: kako je mogao osjećati život vrijednim da se živi? Psihijatar koji se osobno sučelio s takvim krajnjim situacijama zaslužuje da ga čujemo. Ako itko, on je zacijelo kadar shvatiti — mudro i sućutno — našu ljudsku situaciju. Riječi dr. Frankla imaju dubok, pošten prizvuk, jer se temelje na iskustvima koja su preduboka da bi bila lažna. Što god on kaže dobiva na težini još i zbog njegova sadašnjeg položaja na Medicinskom fakultetu u Beču i zbog ugleda logoterapijskih klinika koje danas niču u mnogim zemljama, po uzoru na njegovu vlastitu poznatu Neurološku polikliniku u Beču.

Ne možemo ne usporediti pristup teoriji i terapiji Viktora Frankla s radom njegova prethodnika Sigmunda Freuda. Obojica se, kao liječnici, zanimaju prvenstveno za narav i liječenje neuroza. Freud nalazi korijen tim mučnim poremećajima u strahu nastalom zbog konfliktnih i podsvjesnih motiva. Frankl razlikuje više oblika neuroza i neke od njih

(noogene neuroze) dovodi u vezu s pacijentovim neuspjehom da u svom životu nađe smisao i osjećaj odgovornosti. Freud naglašava frustraciju u seksualnom životu; Frankl pak frustraciju u »volji za smisao«. U Europi se danas opaža jasno napuštanje Freuda i prihvaćanje egzistencijske analize, koja zadobiva razne među sobom srodne oblike — među kojima je i logoterapijska škola. Karakteristično je za snošljivost Franklova stajališta što Freuda ne odbacuje, nego radije gradi na njegovim postignućima; niti se prepire s ostalim sljedbenicima egzistencijske terapije, nego pozdravlja njihovu srodnost s logoterapijom.

Franklovo iznošenje vlastitih doživljaja u logoru, mada kratko, sastavljeno je vješto i napeto. Tekst sam pročitao dva puta u cijelosti, tako reći na dušak. Gdjegdje dr. Frankl, prekidajući tok pripovijedanja, unosi svoju logoterapijsku filozofiju. Uvodi je u pripovijedanje tako nenametljivo da će čitatelj shvatiti, istom pošto je pročitao knjigu, da je pročitao esej velike dubine a ne samo pretežno brutalnu priču o koncentracionom logoru.

Iz tog autobiografskog fragmenta čitatelju je mnogo šta naučiti. Naučit će kako se ljudsko biće ponaša kad nenadano uvidi da »više ništa ne može izgubiti osim svoga tako komično golog života«. Interesantno je Franklovo opisivanje izmjeničnog toka emotivnosti i apatičnosti. Istom na pomisao oslobođenja pojavljuje se u logoraša radoznalost prema vlastitoj sudbini. Tada ubrzo nastupaju i planovi kako zaštititi vlastiti život . . . kojemu preostaju bližede šanse. Podnošenje gladi, poniženja, straha i dubokog gnjeva . . . čine mogućim potajno čuvane slike dragih osoba, zatim religija, mračni smisao za humor i čak letimičan pogled na ozdravljajuće prirodne ljepote — kao pogled na stablo ili na zalaz sunca.

Ali ti časovi utjehe ne mogu u logoraša podržati volju za život ako on inače ne vidi dubljeg smisla svoje na izgled besmislene patnje. Tu se susrećemo sa središnjom temom egzistencijalizma: život je patnja, preživjeti znači naći smisao patnje. Ako život imade uopće kakav smisao, tada mora patnja i umiranje imati smisao. Ali nitko ne može reći drugome u čemu se sastoji taj smisao. Svatko ga mora za sebe otkriti, i svatko mora preuzeti na sebe odgovornost što je takav smisao nameće. Ako u tom uspije, rast će unatoč svim

odvratnostima i teškoćama. Frankl voli citirati Nietzschea: »Onaj tko zna 'zašto' živjeti moći će podnijeti gotovo svako jako 'kako' živjeti.«

U koncentracionom se logoru sve okolnosti uroćuju da logorašu oduzmu njegov oslonac. Svi su mu obiteljski ciljevi oteti. Ostaje mu jedino »teret ljudske slobode« — sposobnost »izabrati svoje stajalište u danoj cjelini okolnosti«. Ta osnovna sloboda, koju su priznavali antikni stoici kao što je priznaju i moderni egzistencijalisti, zadobiva u Franklovu pripovijedanju svoje živo značenje. Kažnjenici su bili odreda prosječni ljudi, ali su neki od njih — odabirući da budu »dostojni svoje patnje« — dokazali čovjekovu sposobnost da se digne iznad svoje vidljive sudbine.

Autor dakako, kao psihoterapeut, želi saznati kako čovjek može ostvariti tu specifičnu ljudsku sposobnost. Kako se u patnika može probuditi osjećaj da je u životu odgovoran za nešto — ma kako bile strašne njegove okolnosti? Frankl nam iznosi dirljiv izvještaj o kolektivnim terapijskim »seansama« što ih je imao sa svojim supatnicima.

Za razliku od mnogih evropskih egzistencijalista, Frankl nije ni pesimist ni antireligiozan. Naprotiv, premda se pisac susreće s posvudašnjom patnjom i zlim silama, on ima začudno optimističko gledanje na čovjekovu sposobnost transcendiranja (nadmašivanja) vlastite nevolje i otkrivanja istine koja će ga pouzdano voditi.

Iskreno preporučujem ovu malenu knjižicu, jer predstavlja biser napetog pripovijedanja, usredotočenog na dublje ljudske probleme. Rese je literarne i filozofske odlike, i znači snažan uvod u najznačajnije psihološko gibanje danas.

Gordon W. Allport (1897—1967.)

Gordon W. Allport, profesor psihologije na Harvardskom sveučilištu, jedan je od najistaknutijih pisaca i učitelja psihologije na zapadnoj hemisferi. Napisao je velik broj djela o psihologiji i izdaje časopis *Journal of Abnormal and Social Psychology*. Poglavitno je zaslugom profesora Allporta uvedena logoterapija dr. Frankla u SAD; štoviše, zahvaljujući njegovu ugledu, interes se za logoterapiju proširio u Americi nevjerojatnom brzinom.

I.

**DOŽIVLJAJI
JEDNOG PSIHOLOGA
U KONCENTRACIONOM LOGORU**

»Doživljaji jednog psihologa u koncentracionom logoru«. Ova knjiga nije, prema tome, izvještaj o činjenicama i događajima, nego o osobnim iskustvima — iskustvima koja su doživjeli milijuni kažnjenika. To je povijest koncentracionog logora — »gledana iznutra«, ispričana od čovjeka koji ga je sam doživio. Taj se opis ne bavi velikim vanjskim strahotama — koje su već dovoljno opisane (premda se u njih dovoljno ne vjeruje), nego bezbrojnim sitnim patnjama. Drugim riječima, pokušat ću dati odgovor na pitanje: Kako se svagdašnji život koncentracionog logora odražavao na dušu prosječnog uznika?

Mnogi se ovdje opisani događaji nisu događali u velikim i poznatim logorima, nego u njihovim zloglasnim filijalama — gdje su se većinom i događala zbiljska istrebljenja. Ova se knjiga ne bavi dakle patnjama i smrću heroja i mučenika, niti istaknutim kapima i »prominentnim« kažnjenicima, nego trpljenjem, mukama i smrtima ogromne vojske »nepoznatih« logoraša. Te obične kažnjenike, koji nisu imali nikakva poveza na rukavima, kapi su — na primjer — dakako prezirali. Dok su obični kažnjenici gladovali i od gladi umirali, kapi nikad nisu bili gladni; zapravo, nmogim je kapima u logoru bilo bolje no ikad u životu. Često su oni bili prema logorašima suroviji od samih stražara, i udarali su ih nemilosrdnije od esesovaca. Kapi su dakako odabirani između logoraša kojih je karakter obećavao da će biti podesni za takav postupak, a ako nisu »suradivali« — bili su ubrzo degradirani. Oni su se sa esesovima i logorskim stražarima asimilirali pa se, psihološki, mogu prosuđivati kao i oni.

Obično autsajder, koji nije sam doživio logor, ima krivu predodžbu o logorskom životu — zamišljajući ga u neku ruku sentimentalno i bezazleno, jer ništa ne sluti

o oštroj međusobnoj borbi za život koja je — upravo u malim logorima — bjesnila među samim kažnjenicima. To je bila neumoljiva borba za svagdašnji kruh ili za očuvanje i spas golog života — vlastitog ili života svojih prijatelja.

Uzmimo slučaj kad se očekivao transport koji je oglašen kao prebacivanje određenog broja kažnjenika iz našeg logora u neki drugi; ali se sasvim sigurno moglo pretpostaviti da će transport konačno dospjeti u plinsku komoru. Izabrani slabi ili bolesni kažnjenici, nespособni za rad, morali su se poslati u neki veliki centralni logor koji je snabdjeven plinskim komorama i krematorijima. Proces odabiranja bio je znak za borbu među logorašima, ili njihovim raznim grupama. Bilo je važno da vlastito ime ili ime vlastitog prijatelja bude na popisu žrtava precrtano — premda je svatko znao da se u zamjenu za svakog spašenog čovjeka mora naći druga žrtva. No općenito se radilo o broju, to jest o broju kažnjenika kojima se transport mora popuniti. Nije zaista bilo važno tko će to biti, jer je svaki od njih bio samo brojka i jedino je ta brojka bila na popisu. U Oswiecimu su, na primjer, kod primanja u logor bili kažnjeniku, zajedno sa svom imovinom, oduzeti i svi osobni dokumenti. Tako je svaki kažnjenik imao priliku da prisvoji neko izmišljeno ime ili profesiju; i mnogi su — iz raznih motiva — to doista i činili. Vlasti su se jedino zanimale za broj logoraša. Ti su im brojevi često bili utetovirani na koži, i morali su biti prišiveni na određenim mjestima njihovih hlača, kaputa i kabanice. Svaki stražar koji je htio protiv logoraša podnijeti tužbu bacio je letimičan pogled na njegov broj (kako li smo se bojali tih pogleda!), a za ime ga nikad nije pitao.

Ali vratimo se transportu koji je trebao krenuti. Tada nije bilo ni vremena niti je tko želio voditi računa o moralnim i etičkim aspektima. Svatko je bio opsjednut jedinom misli: ostati živ za svoju obitelj koja na nj kod kuće čeka, i spasiti svoje prijatelje. Pa bi se, bez kolebanja, pobrinuo za ime kojeg drugog kažnjenika, za koji drugi »broj«, da preuzme njegovo mjesto u transportu.

Iz gore natuknutog može se zaključiti da su se kapi postavljali na temelju **negativnog izbora**: samo najbrutalniji robijaši odabirani su za tu službu (premda je bilo i sretnih iznimaka). No pored tog esesovačkog — recimo **aktivnog** izbora, postojao je i **pasivni** izbor: od logoraša — koji su se godinama u logorima zadržavali i prelazili iz logora u logor — mogli su se, u prosjeku, održati na životu jedino oni koji u borbi za život nisu imali skrupula pa nisu prezali ni pred nasiljem, krađom ili čak potkradanjem svojih drugova, samo da sebe spase. Mi koji smo se vratili kući, zahvaljujući mnogim sretnim okolnostima ili čudu — kako se god to nazvalo, u srcu dobro znamo: najbolji od nas nisu se vratili.

Ako sad ovdje »broj« 119104 pokušava opisati ono što je u koncentracionom logoru doživio »kao psiholog«, tada se mora unaprijed reći da on tu dakako nije bio zaposlen »kao psiholog« pa niti kao liječnik (ako se izuzmu posljednji tjedni njegova boravka u logoru). To je toliko važnije što se ne radi o njegovu osobnom načinu života, nego o načinu kako je logorski život doživljavao običan logoraš. I kažem s ponosom da nisam bio ništa već »običan« kažnjenik — uprav ništa već samo broj 119104. Najviše sam vremena radio pijukom, a kod radova na pruži prenosio sam šinje. Dok su moji malobrojni kolege imali sreću da u slabo grijanim improviziranim ambulancama prave zavoje od otpadaka papira, dotle sam ja jednom posve sâm bušio tunel ispod ceste. No i to je za mene bilo dobro: kao nagradu za to svoje »djelo« dobio sam naime dva tzv. nagradna kupona, malo prije Božića 1944. Te je kupone izdavala firma kojoj smo od logora bili kao robovi prodani (firma je logorskim vlastima morala dnevno za svakog kažnjenika plaćati određenu svotu); firmu je nagradni kupon stajao 50 pfeniga, i za nj se u logoru nakon više tjedana moglo dobiti 6 cigareta — ako međutim nije nastupila zastara. Ja sam dakle posjedovao u kuponima 12 cigareta! No to je značilo 12 juha, a 12 juha je značilo vrlo često spas od izgladnelosti za otprilike 2 tjedna. Cigarete su mogli pušiti jedino kapi kojima su bila zajamčena dva nagradna kupona pa tjeđan, ili poneki kažnjenik koji je bio na čelu koje radio-

nice ili kojeg skladišta te je za neke radove bio nagrađivan cigaretama. Svi su ostali, obični kažnjenici cigarete — do kojih su dolazili preko nagradnih kupona na temelju prekovremenog za život opasnog rada — obično zamjenjivali za hranu, osim ako su nad svojom situacijom posve očajali pa su odlučili »uživati« svoje posljednje dane koji su im preostali: kad je neki drug počeo svoje cigarete sam pušiti, tada smo znali da više ne vjeruje da može dalje izdržati — i zatim doista nije izdržao.

Toliko za objašnjenje i opravdanje naslova knjige. A sad se upitajmo za pravi smisao ovakva pothvata kakav je ovaj izvještaj. Činjeničnih izvještaja o logorima pojavilo se već dosta. »Činjenice« u ovoj knjizi imaju jedino ulogu kao dio čovjekova doživljaja; no za »doživljaj« kao takav važe neke psihološke opaske. Njihov je smisao dvostruk — prema tome je li čitatelj i sam bio u logoru pa ga je doživio, ili nije. Prvoj grupi čitatelja valja po mogućnosti objasniti, s pomoću suvremenih znanstvenih metoda, ono što su oni doista doživjeli; druga grupa valja da shvati ono što se prvoj grupi objašnjuje, tj. da razumije iskustva i doživljaje onog malog broja logoraša koji su preživjeli i kojima je život sada vrlo težak. Jer to nije uvijek samo po sebi jasno; ta često dotični ljudi ponavljaju: »Ne govorim rado o svojim doživljajima: tko je i sam bio u logoru, tomu ne moram ništa objašnjavati; a onome tko tamo nije bio neću moći objasniti kako mi je doista bilo — i kako mi je još i sada.«

U metodičkom pogledu nailazi takav psihološki pokušaj na neke teškoće. Psihologija zahtijeva znanstvenu objektivnost. A može li imati potrebnu distanciju, u vrijeme doživljavanja i svojih opažanja, onaj tko je sam živio kao logoraš? Distanciju ima onaj tko nije bio u logoru, ali je njegova distancija prevelika da bi mogao dati valjane izjave o toku doživljaja. Onaj pak tko je i sam »bio u kaši« ima doduše premalo distancije da bi mogao objektivno prosuđivati, ali je jedino njemu poznat doživljaj o kojemu je riječ. Dakako, nije samo moguće nego i sasvim vjerojatno da je mjerilo što ga on primjenjuje u neku ruku iskrivljeno. Tome se ne da

izbjeći. Jedino, valja nastojati da se tako reći sve privatno po mogućnosti isključi, i da se — kad je potrebno — smogne hrabrost iznijeti osobno gledanje doživljaja. Jer se prava opasnost takva psihološkog istraživanja ne sastoji u tom što bi bila osobno obojena, nego u tom da se tendenciozno oboji.*

Mogu dakle mirno drugima prepustiti da sadržaj ove knjige nekako destiliraju na neosobnu razinu te iz sažetka subjektivnih doživljaja izađu objektivnu teoriju.

Psihološke teorije, koje bi se odavle izvukle, poslužile bi kao doprinos psihologiji, odnosno psihopatologiji uznika. Takvi doprinosi potječu, kako je poznato, još iz I. svjetskog rata. On nas je po prvi put upoznao s »bolešću bodljikave žice« (barbed wire disease) koja se opaža na ratnim zarobljenicima. II. je svjetskom ratu pridržano da »obogati psihopatologiju masa« (ako se tako smije varirati naslov Le Bonove knjige): prvo time što nas je obdario »ratom živaca«, a drugo time što nas je obavijestio o doživljajnom materijalu koncentracionih logora.

*

Pokušamo li ispitati velik materijal koji se skupio kao rezultat opažanja i iskustava mnogih logoraša, pokazuju se tri faze njihova duševnog reagiranja na logorski život: period odmah nakon ulaska u logor, period kad se ušlo u logorsku rutinu i period nakon otpuštanja i oslobođenja.

Prva je faza obilježena simptomom šoka. U nekim okolnostima šok može i prethoditi kažnjenikovu formalnom ulasku u logor. Kao primjer navodim okolnosti svoga vlastitog dolaska u logor. Tisuću i pet stotina lju-

* Ovdje želim primijetiti da mi je prvobitna nakana bila ne objelodaniti knjigu pod svojim pravim imenom, nego uz navod svoga logoraškog broja. Na to me je poticala nesklonost prema ekshibicionizmu. I već je rukopis bio dovršen kad sam se uvjerio da bi anoniman tekst izgubio na vrijednosti, dok će mu hrabro priznanje podići vrijednost. Nato sam, radi stvari, odustao i od naknadnog brisanja i tako probuđenu hrabrost iskoristio protiv svog zazora od ekshibicionizma — pa time donekle i sebi napakostio.

di putovalo je vlakom nekoliko dana i noći. U svakom je vagonu bilo 80 osoba; svi su ležali na svojoj prtljagi, na najdnim ostacima svoga jadnog posjeda. Kola su bila tako ispunjena da se jutarnje sivilo moglo jedino pogledati kroz vršak prozora. Svi su očekivali da će nas vlak odvesti do neke tvornice municije gdje ćemo biti na prisilnom radu. Nismo znali jesmo li još u Šleskoj ili smo prešli u Poljsku. Neugodan je bio prizvuk zvižduka lokomotive kao da zove u pomoć iz samilosti prema nesretnom teretu što ga vodi u propast, dok je vlak — očito pred nekom većom stanicom — stao kočiti. Nenadano se začu krik iz gomile ljudi u vagonu: »Eno natpis Oswiecim!« Svima je srce zastalo. Oswiecim je bio pojam; samo njegovo ime izazivalo je nejasnu ali zato možda još strašnju predodžbu plinskih komora, krematorijskih peći i masovnog ubijanja. Vlak se polagano micao i gotovo oklijevao kao da želi svoje putnike što duže poštedjeti strašne stvarnosti — Oswiecima! Kako se razdanjivalo, oris ogromnog logora dobivao je sve jasnije konture: duge ogradske linije od višestrukih redova bodljikave žice; stražarski tornjevi; reflektori za pretraživanje terena; duge kolone odrpanih ljudskih spodoba, sivih u jutarnjem sivilu, koje stupaju ravnim pustim cestama — nismo znali prema kojem cilju. Čuli smo osamljene komandne povike i zviždanje. Nismo im razumjeli značenje. Mašta mi je predočivala vješala s leševima koji se na njima njišu. Zgрозih se, ali to je bilo dobro — jer smo se tako postepeno privikavali strašnom i golemom užasu. — Napokon smo ušli u stanicu. Početna šutnja prekidana je izvikivanjem komandi. Otada smo neprekidno morali slušati te hrapave prodorne glasove u svim logorima; glasove vrlo slične zadnjem hropcu žrtve, ali ipak drukčije: kreštava promuklost kao da je izlazila iz grla čovjeku koji neprestano mora vikati, kojega neprestano kolju . . .

Vrata se vagona naglo otvoriše i malen odred kažnjenika nahrupi unutra. Nosili su prugastu uniformu, glave im obrijane, ali su izgledali dobro hranjeni. Govorili su svim mogućim evropskim jezicima, s nekom primjesom humora koji u tim prilikama zvuči groteskno. Kao utopljenik koji se i slamke hvata, moj se pri-

rođeni optimizam (kojim sam često mogao kontrolirati svoje osjećaje i u najočajnijim situacijama) prionuo je uz misao: Ovi robijaši izgledaju dobro, čini se da su dobro raspoloženi, čak se smiju: tko zna, možda će i mene dopasti takav povoljan položaj. U psihijatriji je poznato bolesno stanje tzv. »iluzije pomilovanja«: osuđenik ima, neposredno prije egzekucije, iluziju da će možda biti pomilovan u sam posljednji čas. I mi smo se hvatali trunka nade i do posljednjeg časa vjerovali da ipak neće biti tako zlo. Eto rumenih obraza i okruglih lica tih kažnjenika! Tada još nismo znali da su ti logoraši posebno izabrana »elita« koja već godinama sačinjava odred za primanje novih transporta koji su svakodnevno ulazili u stanicu. Bili su zaduženi za pridošle putnike i za njihovu prtljagu — u kojoj se nalazahu rijetki upotrebnii predmeti i prokrijumčareni nakit. Oswiecim je bio osobito mjesto u Evropi posljednjih ratnih godina: tu se zgrnulo ogromno blago zlata i srebra, platine i dijamanta — ne samo u golemim riznicama nego i u rukama esesovaca ili u džepovima »elite« koja nas je dočekala. U očekivanju daljnjih transporta u manje logore, smjestili su 1100 nas kažnjenika u jednu jedinu baraku (napravljenju, mislim, za najviše 200 ljudi) gdje smo, umorni gladni i promrzli, čučali na golom podu ili stajali (jer mjesta nije bilo ni da se sjedne akamoli legne), i kad smo za četiri dana dobili samo jedanput komadić kruha (oko 150 grama): tada sam čuo kako se starješina te barake cjenka s jednim logorašem iz one »elitne« grupe o pribadaču od platine obloženu briljantima. Većinom su takvi predmeti najzad zamijenjeni za alkohol. Ne sjećam se više točno koliko je tisuća maraka bilo potrebno za nabavku pića samo jedne »ve-sele večeri«, ali znam da je tim starim kažnjenicima alkohol bio potreban. A i tko će zamjeriti čovjeku u takvoj nutarnjoj i vanjskoj situaciji što se pokušava opiti? Jedna je grupa kažnjenika dobivala alkohol u gotovo neograničenim količinama od samih esesovaca: to su bili ljudi zaposleni u plinskim komorama i krematorijima — koji su dobro znali da će jednog dana biti zamijenjeni novom smjenom, a oni će morati napustiti svoju krvničku službu — da pođu tragom svojih žrtava.

Svi smo iz našeg transporta više-manje živjeli u zabludi da ćemo biti pomilovani, odnosno da će se sve dobro završiti. Jer tada nismo mogli razumjeti smisao onoga što se dalje odigravalo; smisao će nam se objasniti istom uvečer. Naređeno nam je da svoju prtljagu ostavimo u vagonima te da se svrstamo u dvije kolone — žene u jednu, muškarci u drugu — i da defiliramo ispred starijeg esesovačkog oficira. Ja sam imao čudnovatu hrabrost da ispod kabanice sakrijem svoju nprtnjaču s hranom. Moja je kolona prolazila pred oficir — jedan po jedan. Shvaćao sam da će biti opasno ako oficir primijeti moju torbu. U najmanju ruku, oborit će me udarcem; to sam znao iz onoga što sam vidio. Približavajući se dakle oficiru, instinktivno sam se uspravio da ne primijeti moj težak teret. Konačno sam se pred njim našao licem u lice. Bio je stasit čovjek, vitak i pristao u svojoj besprijekornoj uniformi. To je odudaralo u usporedbi s nama koji smo bili neuredni i prljavi nakon dugog puta. Imao je držanje bezbrižne neusiljenosti, podržavajući desni lakat lijevom rukom. Desna mu je ruka bila podignuta, i kažiprstom je pokazivao — vrlo ležerno — nadesno ili nalijevo. Nitko od nas nije ni izdaleka slutio kobno značenje te male kretnje čovjekova prsta koji se okretao sad na desno sad na lijevo, ali mnogo češće na lijevo. Sad sam bio ja na redu. Netko mi je prišapnuo da ići nadesno znači rad, dok nalijevo odlaze bolesni i nesposobni za rad, koje će poslati u specijalan logor. Jednostavno sam čekao da stvar pođe svojim tokom — sad po prvi put, kao i u mnogim sličnim slučajevima poslije. Torba me je vukla malko nalijevo, i ja sam nastojao hodati uspravno. Esesovac me ogledavao i kao da se kolebao; onda je obje ruke položio na moja ramena. Silno sam se trsio da izgledam krepak, i on mi je ramena polagano zakrenuo licem nadesno — i prešao sam na desnu stranu.

Uvečer nam se objasnilo značenje igre prstom: to je bila prva selekcija, prva presuda nad našim životom i smrću. Za većinu iz našeg transporta, otprilike za 90 posto, to je značilo smrt. Nad njima je osuda izvršena u nekoliko narednih sati. Svi koji su poslani nalijevo povedeni su sa stanice ravno u krematorij. U toj je

zgradi, kako mi je rekao čovjek koji je tamo radio, na vratima bila napisana riječ »kupaonica«, na raznim evropskim jezicima. Svakom je kažnjeniku na ulazu dan komad sapuna, i tada . . . ali, molim, ovdje ne trebam opisivati što se nakon toga događalo. O tim su strahotama napisani mnogi izvještaji. Mi — manjina iz onog transporta — saznali smo to uvečer. Ispitivao sam drugove, koji su već podulje bili u logoru, gdje je mogao završiti moj kolega i prijatelj P. »Je li bio poslan nalijevo?« »Jest«, rekoh. »Onda ga pogledaj tamo«, odgovoriše mi. Kamo? Jedna je ruka pokazala na dimnjak udaljen par stotina metara, koji je izbacivao stup plamena u sivo nebo Poljske; u njem se kovitlao kobni crni oblak. Što je tamo? »Tamo tvoj prijatelj plovi prema nebu«, bio je odgovor. Ali još nisam razumio — dok mi istinu nisu objasnili prostim riječima.

No sve sam to unaprijed ispričovijedao. Sa psihološkog gledišta, imali smo od opisanog praskozorja na stanici prevaliti dug put do prvog spavanja u logoru. Pod pratnjom esesovačke straže s nabitim puškama potjerani smo sa stanice, trkom, kraj bodljikave žice pod električnim nabojem do prostorije za kupanje; oni koji su prošli prvu selekciju sad su se doista okupali. Opet je naša iluzija o odgodi izvršenja osude dobila jednu potvrdu: esesovci su bili gotovo šarmantni. Odmah smo shvatili razlog: vidjeli su na našim rukama satove pa su nas prijaznim riječima uvjeravali da im ih predamo. I doista, morat ćemo ionako predati svu svoju imovinu, i zašto da tako fina osoba ne dobije naš sat . . . kad će nam možda jednog dana uzvratiti uslugu?

Čekali smo u baraci koja je bila predsoblje za »dezinfekciju«. Pojavili su se esesovci i prostrli na pod pokrivače na koje smo morali baciti svu svoju imovinu — satove i nakit. Još je uvijek među nama bilo naivnih ljudi koji su pitali — razveseljujući tako starije logoraše koji su tu bili kao pomagači — ne bi li mogli zadržati vjenčani prsten, neku medaljicu ili hamajliju. Još nitko nije mogao shvatiti da će nam baš sve biti oduzeto. I ja sam se tada pokušao povjeriti jednome starom logorašu. Približivši mu se krađom, pokazah mu smotak papira u nutarnjem džepu svog kaputa i rekoh: »Gledaj,

to je rukopis znanstvene knjige. Znam što ćeš mi reći — da bih morao biti sretan da spasim život, i da bi to trebalo biti sve što od sudbine očekujem. Ali ja drukčije ne mogu. Moram po svaku cijenu sačuvati ovaj rukopis; to je moje životno djelo. Shvaćaš li me?» Da, počeo je shvaćati: po licu mu se polagano razlilo cerenje — najprije žalosno, zatim veselo, podrugljivo i uvredljivo, dok naposljetku nije kao odgovor riknuo riječ, koja se u rječniku logorskih stanovnika neprestano ponavljala: »Govno!« Tog sam časa shvatio golu istinu, i učinio ono što obilježuje vrhunac prve faze moga psihičkog reagiranja u logoru: precrtao sam sav svoj dotadašnji život.

Odjednom nastaje gibanje među mojim suputnicima koji su naokolo stajali blijedih, uplašanih lica, i beznađno raspravljali. Opet začusmo promukle komande. Udarcima smo natjerani u neposredno predsoblje kupaonice. Tu smo se okupljali oko esesovca koji je čekao dok svi dođu. Tada je rekao: »Dajem vam dvije minute vremena, i brojiti ću vrijeme satom. U te dvije minute vi ćete se potpuno svući i baciti sve na pod tu gdje stojite. Nećete zadržati ništa — osim svoje obuće, očala, svog pojasa, naramenica i potpasača (za kilu). Počinjem brojiti — sad!« U nezamišljivoj žurbi ljudi su sa sebe trgali odjeću. Kako je vrijeme istjecalo, bili su sve uzrujaniji i nespretno potezali donje rublje, pojase i vezice na cipelama. Tada su se začuli i prvi udarci biča; kožni je remen padao po golom tijelu. Zatim smo zatjerani u drugu prostoriju gdje su nas ostrigli: ošišali su nam glavu i sve dlake na čitavom tijelu. Zatim k tuševima, gdje smo se opet poredali. Gotovo se više nismo prepoznicali; ali je netko s olakšanjem primijetio da iz štrcaljki curi prava voda.

Čekajući tako na tuš, jasno smo se uvjerali o svojoj golotinji: doista ništa više nismo imali do svoga golog obrijanog tijela; sve što smo još posjedovali bio je, doslovno, naš goli život. Što nam je ostalo kao veza s našim dosadašnjim životom? Za me su to bili očali i pojas. Pojas sam poslije morao zamijeniti za komad kruha. Posebno je uzbuđenje čekalo one koji su nosili potpasač: uvečer nam je starješina barake nazvao do-

brodošlicu uz malu govoranciju u kojoj nam je zadao svoju »časnu riječ« da će svojeručno objesiti »na onu gredu« (koju je prstom pokazao) svakoga tko je na potpasaču ušio novac ili dragulje. Dostojanstveno je protumačio da ga, kao sobnog starješinu, na to ovlašćuju logorski propisi.

A pitanje naših cipela nije bilo baš jednostavno. Premda se pretpostavljalo da smo ih zadržali, ipak su ih oni koji su imali lijepe cipele morali predati, i dobili su u zamjenu druge koje im nisu odgovarale. U pravu su nevolju upali oni kažnjenici koji su se oslonili na naoko dobronamjeran savjet starijih logoraša u predsoblju, te su skratili svoje visoke čizme — odrezavši na njima gornji dio i onda sapunom zamazali odrezani rub da se prikrije oštećenje. Esesovci kao da su na to upravo čekali. Svi osumnjičeni za taj zločin »sabotaže« morali su ući u malu pokrajnu prostoriju. Odmah zatim čuli su se udarci biča i vriska zlostavljanih ljudi. Ovaj put je to potrajalo dosta dugo.

Tako su se iluzije, koje je ponetko od nas još možda gojio, rasplinule jedna za drugom, i tada su neki prevladani nenadanim osjećajem mračnog humora. Znali smo da ništa više ne možemo izgubiti — osim svoje smiješno gole egzistencije. Kad su štrcaljke procurile, svi smo se pokušali podrugivati — najprije samima sebi, a zatim drugima oko sebe. Jer voda je doista curila!

Pored tog čudnog humora, obuzeo nas je i drugi osjećaj: radoznalost. Tu sam vrstu radoznalosti poznavao već otprije — kao dubinsku reakciju na neke neobične okolnosti. Kad mi je jednom, u nezgodi pri penjanju, život bio u opasnosti, u presudnom sam času imao samo jedan osjećaj: radoznalost da li ću se izvući živ, ili s frakturom lubanje, i s kojom drugom ozljedom. I u Oswiecimu je vladala hladna radoznalost, ograđujući donekle pamet od vanjskih događaja, na koje se gledalo u neku ruku s radoznom objektivnošću. Tu smo nutarnju hladnošću smatrali obrambenim mehanizmom. Bili smo uvijek radoznali što će se dalje dogoditi i kakve će, na primjer, posljedice imati to što stojimo na otvorenom, u studeni kasne jeseni, potpuno goli i još od tuša mokri. Ta se radoznalost slijedećeg dana pretvorila u iz-

nenadaenje . . . što se nismo prehladili. Bilo je mnogih takvih trivijalnih iznenađenja. Medicinar otud nauči jedno: da udžbenici lažu. Negdje je napisano da se ne može živjeti ako se ne spava toliko i toliko sati. Krivo! Nekoć sam bio uvjeren da ima stvari koje nikako ne mogu podnijeti: da ne mogu spavati »ako ne . . .«, da ne mogu živjeti »bez . . .«. Prve smo noći u Oswiecimu spavali na trokatnim »krevetima«, i na svakom katu (otprilike 2 × 2,5 m) ležalo je — na golim daskama — po 9 osoba; a na svakom su katu, tj. za devet ljudi, bila samo 2 pokrivača. Mogli smo, dakako, ležati jedino na bokovima, zbiti i privinuti jedni uz druge — što je, zbog hladnoće, imalo svoje prednosti. Premda je bilo zabranjeno imati na ležaju cipele, neki su ih upotreb- ljavali kao jastuke — unatoč blatu što se na njih nalijepilo. Inače je čovjek glavu morao nasloniti na ruku koju mu je valjalo izvinuti gotovo do iščašenja. A ipak je san od nekoliko sati donio zaborav i okrepu. Od drugih takvih iznenađenja, navest ću još, na primjer: da nismo mogli prati zube, a ipak smo — usprkos velikoj nestašici vitamina u hrani — imali zdravije desni negoli ikad prije. Istu smo košulju morali nositi po pola godine . . . dok nije izgubila svaki izgled košulje. Danima se nismo mogli umivati — pa ni djelomično, zato što su vodovodne cijevi bile zamrznute, a ipak se bolna mjesta i zguljena koža na rukama, zamazanima pri radu sa zemljom, nisu zagnojila (osim ako se radilo o gangreni zbog promrzlosti). A osjetljiv je spavač, kojemu je inače smetala i najmanja buka iz susjedne sobe, sada ležao uz nekog druga koji je glasno hrkao par centimetara od njegova uha pa je ipak spavao okreppljujućim snom. Tu se možemo prisjetiti rečenice Dostojevskoga kojom je čovjeka definirao kao biće koje se na sve može priviknuti. I meni se čini da je to točno, ali ne pitajte — kako je to moguće. Naša nas psihološka istraživanja nisu još dotle dovela: još smo uvijek bili u prvoj fazi naših psihičkih reakcija.

Bezizlaznost situacije, smrtna opasnost koja je na nas vrebala svakog dana i sata i svake minute, zatim smrt drugih — zbog svega je toga misao na samoubojstvo salijetala svakoga, bar na kratko vrijeme. Zbog

svjetonazornog osvjedočenja (koje će još doći do izražaja) zadao sam sebi tvrdi riječ — već prve večeri u logoru — da neću »uletjeti u žicu«. Tim se izrazom opisivala najopćenitija metoda samoubojstva u logoru: tako da se dodirne ogradna žica pod električnim nabojem. Nije mi bilo baš teško stvoriti tu odluku: samoubojstvom se nije dobivalo mnogo bodova, jer za prosječnog je stanovnika logora vjera u život — ako se objektivno promisli i ako se odvagnu sve šanse — bila vrlo krhka. Nitko nije mogao ni s kakvom sigurnosti računati da će se naći u onom malom postotku ljudi koji će preživjeti sve selekcije. Logoraš se u Oswiecimu, u vrijeme šoka prve faze, nije bojao smrti; čak je i plinska komora izgubila, nakon iskustava prvih dana, svoju jezovitost. Prema riječima nepristranih drugova, ja nisam bio među onima koje je početni šok osobito potištiio. Smiješio sam se, i to iskreno, u slijedećoj zgodi sutradan iza prve noći u Oswiecimu. Protiv strogih propisa da se ne smije napustiti vlastiti »blok«, jedan se moj kolega — koji je u Oswiecim stigao par tjedana prije nas — uvukao u našu baraku. Tako je smršavio da ga u prvi mah nismo prepoznali. Glumeći dobro raspoloženje i bezbrižno držanje, dao nam je nekoliko važnih savjeta: »Ne bojte se! Ne plašite se selekcija! Dr. N. (esesovački glavni liječnik) ima svoju osjetljivu točku — prema doktorima.« (To je bilo krivo. Jedan mi je logoraš-liječnik, čovjek od kojih 60 godina, pričao kako je zaklinjao dr. N. da mu spasi sina od plinske komore: ali je dr. N. hladno odbio.) »Ali jedno vas osobito molim«, nastavi on, »brijte se svaki dan ako vam je ikako moguće, makar komadom stakla . . . makar morali dati za to posljednji komadić kruha. Izgledat ćete mlađi, struganje će vam osvježiti obraze. Ako vam se život mili, morate izgledati podesni za rad. Ako recimo šepate zbog mjhurića na peti pa to esesovac opazi, on će vas pozvati na stranu i idućeg ćete dana zacijelo u plinsku komoru. Znate li što znači 'musliman'? Čovjek koji izgleda bijedno, koji je shrvan, bolestan i omršavio te više ne može obavljati težak fizički rad — to je 'musliman'. Prije ili poslije (obično, prije) svaki 'musliman' odlazi u plinsku komoru. Stoga upamtite: brijte se i ho-

dajte živahno, pa se ne morate bojati plina . . . osim možda ti«, i pokazao je na mene, pa završio: »Nadam se da nećeš zamjeriti mojim iskrenim riječima.« Pred drugima' je ponovio: »Između svih vas on se jedini mora bojati slijedeće selekcije. Tako, ne ljutite se!« Kunem se: tome sam se smijehio, i uvjeren sam da bi to svatko — na mom mjestu u onaj dan — učinio.

Mislim da su ovo Hebbelove riječi: »Ima stvari zbog kojih morate izgubiti razum — ili više nemate što izgubiti.« Abnormalna reakcija na abnormalnu situaciju — jest normalno ponašanje. I psihijatri očekuju da će čovjekova reakcija na abnormalnu situaciju — npr. kad je doveden u lječilište za umobolne — biti abnormalna u omjeru prema stupnju njegove normalnosti. Čovjekova reakcija na koncentracioni logor predstavlja također abnormalno duševno stanje, ali objektivno govoreći ono je normalno i to je, kako ćemo poslije pokazati, tipična reakcija na logorske okolnosti. No taj prikazani način reagiranja počne se za nekoliko dana mijenjati. Nakon početnog šoka, logoraš prelazi u drugu fazu — relativne apatije, za vrijeme koje upada u svojevršno emocionalno mrtvilo. Osim opisanih afektivnih reakcija, pristiglog logoraša muče i druge teške emocije. Tu je u prvom redu beskrajna čežnja za svojom obitelji: ona može biti tako žestoka da ga gotovo sasvim iscrpe. Zatim odvratnost — prema gadostima koje ga okružuju, i prema kojima želi otupjeti. Većina je logoraša odjevena u dronjke — prema kojima je i ptičje strašilo elegantno. Između logorskih baraka bilo je samo blato, i što se ono više čistilo to ga se moralo više dirati. A bila je omiljela praksa da se upravo najnoviji pridošlica odredi u grupu koja je imala zadatak čistiti zahode i odnositi kanalsko blato. Ako ga je blato — što se obično događalo — poštrcalo po licu za vrijeme transporta po neravnom tlu, svaki je znak gađenja u kažnjenika i svaki njegov pokušaj da lice obriše bio od kapa kažnjen udarcem. I tako se ubrzavalo ugušivanje normalnih reakcija. Isprva je logoraš odvrtao pogled kad su ga pozvali da mora prisustvovati nekoj vježbi po kazni neke grupe kažnjenika: nije mogao motriti sudrugove kako marširaju gore-dolje dok im se smjer i tempo od-

ređivao udarcima. Nakon par dana ili tjedana stvar se izmijenila. Rano ujutro, još u mraku, morao je on stajati u redu pred vratima, spreman na pokret. Tada je začuo krik i vidio kako je neki drug — dotjeran preda nj — oboren udarcem, i još jednom oboren — a zašto? Jer je imao groznicu, ali se na odjeljenju za bolesne prijavio u nepropisno vrijeme. Kažnjen je zbog protupropisnog pokušaja da bude riješen svoje dužnosti. A logoraš koji je već na drugom stupnju svoga psihičkog reagiranja neće odvrtaćati pogled od takva prizora. Na toj su fazi njegovi osjećaji otupjeli, i sve promatra ravnodušno. Evo još jednog primjera: robijaš se nađe u odjeljenju za bolesne, nadajući se da će mu dodijeliti dva dana lakšeg rada u logorskom krugu — zbog ozljeda ili groznice. I nije se uzbudio kad je tamo unesen dvanaestogodišnji dječak koji je satima morao mirno stajati na snijegu ili tamo raditi, i to bosonog — zato što za njega nije u logoru bilo cipela. Nožni su mu prsti promrzli i dežurni mu je liječnik skidao — jedan po jedan — crne gangrenozne batrljke. Gađenje, jeza ili samilost . . . to su emocije za koje naš promatrač nije više bio sposoban. Patnja, umiranje i smrt postadoše za njega, nakon par tjedana logorskog života, tako otrcani prizori da ga više nisu dirali.

Proveo sam neko vrijeme u baraki za tifusne bolesnike koji su imali visoku temperaturu te su često bunčali, a mnogi su od njih bili na umoru. Pošto je jedan baš umro, promatrao sam bez ikakva uzbuđenja prizor, koji se ponavljao pri svakoj smrti. Jedan za drugim, logoraši su se približavali još toplom lešu. Jedan je pipkao po ostacima porcije krumpira; drugi je odlučio da su drvene cokule na lešu bolje od njegovih i zamijenio ih je. Treći je to učinio s pokojnikovom kabanicom, a opet netko poveselio se što može povećati svoju — zamislite — zalihu običnog konca. Sve sam to ravnodušno promatrao. Napokon sam od »bolničara« zahtijevao da leš ukloni. Kad se on na to odlučio, uhvatio je leš za noge, ne mareći što tijelo upada u malene rupe između redova dasaka koje su služile za ležaj pedesetorici tifusara, i povlačio ga po neravnom zemljanom tlu prema vratima. Dvije stepenice koje su vodile van barake uvijek su za

nas predstavljale problem, jer smo bili iscrpljeni zbog kronične neishranjenosti. Pošto smo u logoru proboravili par mjeseci, nismo mogli preko tih stepenica prijeći — od kojih je svaka bila visoka otprilike 20 cm — a da se rukom ne prihvatimo o dovratnik i tako olakšamo sebi napor. Tim se stepenicama približavao čovjek s lešom. Najprije se sam s mukom uspeo. Onda leš: najprije noge, zatim truplo, i najzad je glava leša — uz neugodan štropot — treskala uza stepenice. Malo zatim nalazio sam se, na suprotnoj strani barake, kraj malenog i jedinog prozora, postavljenog malo iznad tla. Dok sam hladnim rukama obuhvatio zdjelicu iz koje sam pohlepno srkao toplu juhu, slučajno sam pogledao kroz prozor. Leš, koji je upravo uklonjen, gledao je u mene staklastim očima. Prije dva sata razgovarao sam s tim čovjekom — a sad sam nastavio srkati svoju juhu. Da me moj nedostatak emocija nije iznenadio s gledišta profesionalnog interesa, uopće se sada ne bih sjećao tog slučaja, jer je u meni pobuđivao tako malo osjećaja.

Apatija, otupjelost osjećaja i nutarnja ravnodušnost — što smo istaknuli kao obilježja druge faze psihičkog reagiranja u logoraša — ubrzo ga učine neosjetljivim prema svakidašnjim i svakosatnim kažnjavanjima. Ta je neosjetljivost vrlo potreban zaštitni oklop kojim se logoraš zaštićuje. Udarci su se u logoru dobivali iz najtričavijih razloga ili uopće bez razloga. Na primjer: na mom se radilištu dijeli kruh, i mi se postrojimo. Čovjek iza mene stade malko ukrivo, što se esesovačkoj straži možda zbog simetrije ne sviđa; premda je to za disciplinu nevažno i suvišno — ta stajali smo na neravnom tlu — njemu se, eto, ne sviđa. Svakako, ne mogu zamisliti što se događa iza mene ili u glavi esesovca, ali iznenada dobih dva snažna udarca po lubanji. Tada istom opazih pokraj sebe stražara koji se poslužio svojom batinom. U takvim zgodama nije najteže podnijeti fizički bol, nego duševnu muku zbog nepravde i zbog nerazumnosti svega toga. Stoga je shvatljivo da čak udarac koji ne pogađa može jače zaboljeti, u nekim okolnostima. Tako sam jednom stajao na otvorenoj željezničkoj pruži, u snježnoj mećavi, a mi nismo smjeli prekinuti rad: marljivo sam radio »štopajući« pijeskom kolosijek —

već zato da mi ne bude odveć hladno. Za trenutak sam zastao da odahnem i da se naslonim o lopatu. Na nesreću, stražar se okrenuo baš u taj čas i pomislio da besposličim. Bol koju mi je tada zadao nije potjecala od pogrda ili udaraca: taj stražar nije držao vrijednim da se potruđi bilo što reći, makar koju psovku, odrpanoj i izmršavjeloj figuri koja je pred njim stajala i koja ga je vjerojatno samo nejasno podsjećala na ljudsku spodobu. Mjesto toga uzeo je kamenicu i bacio je na mene. Meni se učinilo kao da time želi izazvati pažnju neke životinje, poput domačice koja želi otjerati domaće životinje — tj. stvorenja s kojima čovjek ima tako malo zajedničko da ih ne može čak ni kazniti.

Najbolniji je kod udaraca sarkazam koji ih prati. Jednom smo prenosili teške željezničke pragove preko zaleđenog kolosijeka. Ako bi tko posrnuo, doveo bi time u opasnost ne samo sebe nego i drugove koji su zajedno s njime nosili prag. Jedan je moj stari prijatelj imao od rođenja iščašeno bedro. Bio je unatoč tome veseo što može raditi, jer su fizički neprikladni logoraši, prigodom selekcija, gotovo sigurno slani u smrt. Sepao je dakle po tračnici, noseći osobito težak prag, i izgledalo je da će se srušiti i povući za sobom ostale. Tada sam bio nezaposlen, i automatski sam mu priskočio da ga podržim i pomognem mu nositi. Odmah zviznu bič po mojim leđima, bio sam prostački izgrđen i potjeran na svoje mjesto. Samo par minuta prije, taj nam je stražar, koji me je udario, rekao da mi »svinje« nemamo drugarskog osjećaja.

Drugi put smo u šumi, na minus 20 Celzusa, kopali gornji tvrdi sloj zemlje. Tada sam već bio fizički vrlo oslabio. Uto je naišao nadglednik debelih rume-nih obraza: izrazito je podsjećao na svinjsku glavu. Primijetio sam mu na rukama krasne tople rukavice, u ovoj cičoj zimi. Neko me vrijeme šuteći motrio. Osjećao sam da mi se sprema zlo, jer je preda mnom ležao kupčić zemlje koji je očito pokazivao koliko sam iskopao. Tada je počeo: »Ti svinjo! Motrim te cijelo vrijeme. Ja ću te naučiti kako se radi! Zagrepst ćeš ti zubima u zemlju, krepat ćeš kao životinja — ja ću se za to pobrinuti! Likvidirat ću te u dva dana! U životu nisi

nikad radio — vidi se. Što si bio, svinjo? Trgovac, je li?« Već mi je bilo svejedno; ali njegovu prijetnju sam morao shvatiti ozbiljno. Stoga sam se uspravio i pogledao ga ravno u oči: »Ja sam liječnik, specijalist.« »Liječnik? Sigurno si ljude dobro pljačkao!« »Gospodine nadgledniče! Slučajno sam svoj glavni posao obavljao besplatno, u ambulantom za siromahe.« Previše sam rekao: on nasrnu na me, obori me na zemlju i vikao je kao opsjednut . . . ne znam što.

Ali taj sam put imao sreću. Kapo moga radnog odreda bio mi je vrlo odan. Stekao sam njegovu simpatiju time što sam sa stručnim razumijevanjem slušao njegove ljubavne priče i bračne nevolje, koje mi je pripovijedao za dugih marševa do našeg radnog mjesta. Moje karakterološke dijagnoze i moji psihoterapeutski savjeti ostavljali su na njemu izvjestan dojam. Otada mi je bio zahvalan, i njegova mi je zahvalnost već neko vrijeme bila vrlo korisna. Rezervirao mi je kraj sebe mjesto u prvim redovima naše kolone koja se obično sastojala od 280 ljudi. Ta je usluga bila za me vrlo važna. Morali smo se postrojiti rano ujutro, još u mraku. Svatko se bojao zakasnuti i stati u zadnje redove. Ako su bili potrebni ljudi za koji osobito neugodan posao, tada bi se pojavio logorski starješina i uzeo potreban broj ljudi upravo sa začelja kolone. Ti su ljudi onda otišli na neki drugi, opasan posao, i to pod komandom nepoznatih stražara. Prigodice je starješina ipak »šćepao« one iz prednjih petoredova — upravo da pobrka račune »špekulantima«. Sve su se molbe i protesti usutkali s nekoliko dobro odmjerenih udaraca nogom, i njegovi su »odabranici« udarcima i vikom otjerani na zbornom mjesto. No, dok je god moj kapo osjećao potrebu da razgaljuje srce, to se meni nije moglo dogoditi. A u tom je bila i druga prednost. Kao svi stanovnici logora, i ja sam trpio od edema (vodenog otoka). Noge su mi bile tako nadute i koža na njima tako napeta te sam koljena jedva mogao svinuti. Cipele sam morao ostaviti nesvezane da bi mi se natečena stopala mogla smjestiti. Za uloške nije bilo mjesta — da sam ih slučajno i imao. Tako su mi uglavnom gole noge uvijek bile vlažne, a cipele uvijek pune snijega. To je dakako

uzrokovalo ozeblina. Svaki je korak značio pravu torturu. Ispod cipela su se formirale, dok smo marširali preko snježnih polja, grude leda. Neprestano su ljudi posrtali, a oni koji su bili iza njih padali su tada preko njih. Kolona bi morala stati, ali ne zadugo: neki bi stražar odmah stupio u akciju, i kundak bi njegove puške poradio da ljudi brzo ustanu. Što ste bili bliže čelu kolone, to ste rjeđe morali zastajati i zatim nadoknađivati izgubljeno vrijeme trčeći svojim bolnim stopalima. Imao sam veliku sreću što sam bio osobni liječnik Njegove Kapovske Plemenitosti i smio marširati u prvom petoredu jednolikim korakom. — A da i ne govorim o još jednom dodatnom honoraru: dok se na radnom mjestu dijelila juha, mogao sam računati s tim da će moj kapo za me zgrabiti duboko u lonac i izvući nekoliko zrna graha.

Taj je kapo, nekadašnji oficir, imao čak dosta građanske hrabrosti da nadgledniku s kojim sam se ja sukobio na strani prišapne da me on poznaje kao dobra radnika. Nije dakako koristilo — ali taj put je ipak spasavanje mog života uspjelo: kapo me je sutradan jednostavno prokrijumčario u drugu radnu grupu. — Ovom naoko bezazlenom zgodom želim pokazati da i u već otupjela logoraša može naići val pobune, i to ne zbog vanjske grubosti ili zbog zadanih tjelesnih bolova, nego zbog ruga koji sve to popraća. Onda mi je krv udarila u glavu zato što se moj život usudio ocjenjivati čovjek koji o meni nema ni pojma — »čovjek (i priznajem da su mi ove riječi, koje sam rekao pred drugovima koji su bili okolo mene, uzrokovale djetinjasto zadovoljstvo), čovjek koji djeluje tako prostački i brutalno da ga moja bolničarka u bolničkoj ambulanti ne bi pustila ni u predsoblje«.

Bilo je i predradnika koji su nas sažaljevali i olakšavali nam, koliko je bilo do njih, bar položaj na radnom mjestu. Ali i oni su nam predbacivali da bi običan manualni radnik uradio nekoliko puta više od nas, i u kraće vrijeme. Ali su uviđali razloge ako i on se reklo da normalan radnik ne živi o 300 grama kruha (teoretski, dakako, a u zbilji smo često dobivali manje) i litre

i pol rijetke juhe, na dan; da normalan radnik ne živi pod duševnim stresom koji nas pritište, ne imajući vijesti o svojim obiteljima — koje su ili poslone u drugi logor ili odmah spaljene; da normalnom radniku ne prijete neprestano smrt, svakog dana i svakog sata. Ja sam se dapače jednom dobrodušnom predradniku odvažio reći: »Ako biste Vi naučili od mene izvršiti operaciju na mozgu tako brzo kako ja od Vas učim ovaj posao, imao bih prema Vama veliko poštovanje.« On se nato smješ-kao.

Apatija, kao glavni simptom druge faze, bila je nužni samoobrambeni mehanizam psihe. Stvarnost nam je pred očima tamnjela, a sva su se nastojanja (i sve emocije) koncentrirale na jednu jedinu misao: kako da očuvam svoj i svojih drugova život! Kad su uvečer logoraše gonili s radnog mjesta u logor, tipičan je bio njihov uzdah i njihove riječi: »No, još je jedan dan prošao!«

Stoga je lako razumjeti da je takvo stanje napetosti, udruženo sa stalnom potrebom koncentracije na očuvanje života, moralo logorašev nutarnji život potiskivati na najprimitivniju razinu. Neki su moji logorski kolege, koji su bili vični psihoanalizi, često govorili o »regresiji« u logoraša, tj. o spuštanju na primitivniji oblik duševnog života. Želje i zahtjevi logoraša očitovali su se u njihovim snovima. O čem je logoraš najčešće snivao? O kruhu, kolaču, cigareti i o toploj kupelji. Neispunjavanje tih jednostavnih potreba bilo je uzrokom da se njihovo ispunjenje tražilo u snu. Drugo je pitanje jesu li takvi snovi bili od kakve koristi; snivač se iz njih morao probuditi u stvarnost logorskog života i u strahovit kontrast između logorskog života i njegovih ružičastih snova. Svakako, nikad neću zaboraviti kako sam jednom noću bio probuđen stenjanjem jednog logoraša koji se u snu prebacivao, očito zbog teškog sna. Kako sam bio osjetljiv prema ljudima koji trpe od noćne more i od delirija, htio sam jasnika probuditi. No iznenada sam povukao ruku kojom sam ga htio prodrmati: odjednom mi je postalo jasno da nikakav san, ništa — ma kako inače bilo strašno, ne može biti tako strašno kao logorska stvarnost — u koju sam čovjeka htio dozvati.

Zbog strahovite pothranjenosti koju su kažnjenici podnosili, bilo je naravno što je želja za hranom bila najjači primitivni nagon oko kojega se kretao njihov duševni život. Promatramo prosječne kažnjenike dok rade jedni kraj drugih i dok, iznimno, nisu neposredno nadzirani. Odmah će se započeti razgovor o hrani. Netko će upitati svog susjeda koja su njegova omiljela jela. Tada će između sebe izmijeniti recepte i popis jela za dan kada će se opet susresti pošto se u dalekoj budućnosti vrate slobodni svojim kućama. Tako su nastavljali sve dalje i dalje, opisujući sve u detaljima, dok se odjednom u jarku nije proširilo upozorenje (obično u obliku lozinke, najčešće nekog broja): »Stražar dolazi!« Ja sam te neprestane razgovore o jelu, koji su se zasnivali gotovo na prisilnim mislima (u logoru su se ti razgovori zvali »stomako-onanija«), smatrao štetnima. Ne valja izazivati organizam takvim detaljnim i osjećajnim opisima tečnih jela kad se čovjek uspio nekako prilagoditi oskudnim obrocima i niskim kalorijama. Ako to i pruži trenutačno psihičko olakšanje, ipak će takvo zavaravanje zacijelo uzrokovati fiziološku štetu.

U posljednjem periodu našeg tamnovanja dnevna se hrana sastojala od posve razvodnjene juhe, koju smo dobivali samo jedanput dnevno, i od male količine kruha. Osim toga smo dobivali tzv. dodatak, koji se sastojao od 20 grama margarina, ili od kriške loše kobasice, ili komadića sira, ili nešto sintetičnog meda, ili žlice razvodnjene marmelade itd. — svaki dan naizmjenice. Po kalorijama, ta je hrana bila sasvim nedostatna — osobito ako se uzme u obzir naš manualni rad i naša stalna izloženost hladnoći u slaboj odjeći. Bolesnicima koji su imali »poštedu«, tj. onima kojima je bilo dopušteno ležati u barakama mjesto da idu na rad izvan logora — bilo je čak i gore. Kad su se iscrple posljednje naslage potkožne masti a mi već izgledali kao kosturi pokriveni kožom i dronjcima, tada smo mogli očima promatrati svoja tijela kako počinju proždirati sama sebe. Tijelo više nije imalo otporne snage. Organizam je probavljao svoje vlastite proteine, i mišići su iščezavali. Jedan za drugim umirali su članovi mašene zajednice u našoj baraci. Svi smo mogli, s priličnom točnošću, pro-

računati tko je slijedeći na redu, i kad će doći na nj red. Nakon mnogih opažanja, dobro su nam bili poznati simptomi po kojima smo izricali gotovo sigurne prognoze. »On neće dugo«, ili: »Ovaj je slijedeći na redu«, šaptali smo jedan drugome, i kad smo uvečer — tražeći svakodnevno uši — gledali svoja gola tijela, mislili smo otprilike ovako: Zapravo je ovo moje tijelo — već leš. Što je od mene preostalo? Malen dijelak ogromne mase ljudskog mesa; mase okružene bodljikavom žicom, stjerane u nekoliko zemljanih baraka; mase od koje dnevno sagnjije određeni postotak — jer nema više života.

Gore smo govorili o prisilnim mislima na hranu koje su se nametale svijesti logoraša . . . kad je god imao koji slobodan čas. Možda će biti razumljivo da su i najjači među logorašima čeznuli za vremenom kad će ponovo imati prilično dobru hranu — zato da prestane ovaj neljudski život koji nas čini nesposobnima misliti na bilo što drugo osim na hranu.

Tko nije sam prošao kroz takva iskustva teško će razumjeti ubitačni nutarnji konflikt i proturječna volje — što ih doživljava izgladnjeli čovjek. Teško će razumjeti što znači kopati u jarku, neprestano očekujući zvuk sirene koja će oglasiti da je 9,30 ili 10 prije podne — tj. prekid za polsatni ručak — kad će se podijeliti kruh (dok se još dobivao); i neprestano zapitkujući predradnika — ako on nije bio neugodan drug — koliko je sati; i nježno dodirujući komadić kruha u svom džepu, najprije gladeći ga promrzlim prstima, zatim otkidajući mrvu da je prineseš ustima i, konačno, vraćajući tu mrvu svojim posljednjim snagama volje opet u džep — jer si jutros odlučio izdržati do podne.

Diskutirali smo bez kraja imaju li smisla ili nemaju li smisla metode kojima bismo izašli na kraj s malenom porcijom kruha koja se dijelila samo jednom u danu, u zadnje vrijeme naše konfinacije. Bila su dva mišljenja. Jedni su bili za to da se porcija odmah pojede: to je imalo dvostruku prednost — da se zadovolji najgora muka gladi bar na kratko vrijeme jednom u danu, i da se osiguraš od krađe ili gubljenja kruha. Drugi, koji su bili za dijeljenje porcije u više obroka, iznosili su druge razloge. Ja sam se konačno opredijelio

za drugo. Imao sam za to osobni razlog: najstrašniji trenutak u sva 24 sata logoraškog dana bilo je buđenje, kad nas je u tihe rane sate trostruko resko zviždanje nemilosrdno trgnulo iz našeg sna od iscrpljenosti i iz naših čeznutljivih snova. Tada je počela borba s našim vlažnim cipelama u koje smo morali s mukom ugurati svoje noge, bolne i otečene. Bilo je stenjanja i jecanja zbog sitnih nezgoda — npr. što se slomila žica koja je nadomještala vezice za cipele. Jednog sam jutra čuo, inače hrabrog i dostojnog čovjeka gdje poput djeteta plače jer je najzad morao bosonog krenuti na snijegom pokriveni put — zato što nije mogao obuti cipele koje su se sasvim skvrčile. U tim stravičnim minutama — ja sam potražio malo okrepe izvukavši iz džepa komadić kruha i žvakao ga zamišljeno.

Neishranjenost je bila ne samo uzročnik neprekidne preokupacije za hranu nego se njome vjerojatno tumači i činjenica što je seksualna potreba bila uglavnom odsutna. Pored početnog učinka šoka, ovo je vjerojatno bio jedini uzrok fenomena što ga je psiholog morao opaziti u muškim logorima: da tu — za razliku od drugih muških ustanova (npr. kasarna) — nije bilo seksualnih perversnosti. Dapače, čini se da se logoraš ni u snovima ne bavi seksom — premda u njima dolaze do izraza tzv. frustrirane emocije, finiji i viši osjećaji.

U većine je kažnjenika primitivan život i usredotočavanje pažnje isključivo na spasavanje svoje kože uzrokovalo potpuno zanemarivanje svega što ne služi tom cilju. Time se objašnjava i njihov apsolutni nedostatak sentimentalnosti. O tom sam se osvjeđujući prilikom svog premještaja iz Oswiecima u jedan podržni logor Dachau. Vlak kojim smo putovali (otprilike 2000 ljudi) prolazio je preko Beča, oko ponoći. S kolodvora ćemo nastaviti kolosijekom koji će nas povesti mimo ulice u kojoj sam ugledao svijet i gdje sam desetljećima stanovao — zapravo sve do dana kad sam deportiran. U malom kažnjeničkom vagonu bilo nas 50, a samo dva okna s rešetkama. Prostora je bilo toliko da je samo jedna grupa mogla na tlu čučati, a ostali su se — satima stojeći — nagomilali pokraj okana. I ja sam bio među njima. Što sam tada, stojeći na vrhovima, doživljavao, nije

mogao vidjeti među glavama i rešetkama od svoga rod-nog grada — bilo je sablasno. Svi smo se osjećali više mrtvi nego živi, jer smo pretpostavljali da naš transport ide prema logoru u Mauthausenu i računali da nam ne preostaje više od jednog ili dva tjedna života. Imao sam jasan osjećaj da gledam ulice, trgove i kuće svog djetinjstva kao da sam već mrtav, te kao sablast gledam svoj sablastan grad. Nakon više sati zadržavanja, vlak je napokon napustio kolodvorsku postaju. Tad je dolazila ulica — moja ulica! Stao sam moliti: mladi momci, koji su u logoru proveli par godina i za koje je to putovanje bio velik doživljaj, zurili su kroz okno. Molio sam ih i zaklinjao da me samo za trenutak puste naprijed. Pokušavao sam im protumačiti koliko mi znači jedan pogled kroz prozor u taj čas. No moje je traženje odbačeno, neotesano i cinično: »Živio si ovdje toliko godina? Onda si se i nagledao!«

Takva nesentimentalnost višegodišnjeg logoraša samo je izraz obezvrjeđenja svega što ne doprinosi održanju života. Sve je ostalo bilo za njega — luksus: tako je on opozvao sva duhovna pitanja, sve više interese. U logoru je općenito vladao tako reći kulturni zimski san. Od tog manje-više općeg zakona izuzimao se dvostruki interes: prvo, interes za politiku — što je razumljivo; i drugo, interes za religiju — što je značajno. Politiziralo se u logoru posvuda i gotovo neprekidno. Radilo se obično o glasinama koje su se negdje uhvatile i požudno dalje širile. Vijesti o situaciji na ratištima najčešće su bile protuslovne. Naglo su se među sobom izmjenjivale, i njima se jedino pojačavao rat života koji je bjesnio u duši svakog logoraša. Mnoge su nade u skori svršetak rata, raspirivane optimističkim glasinama, pale u vodu. Mnogi su izgubili svaku nadu, a najdosadniji su bili nepopravljivi optimisti.

Religiozni je interes logoraša bio — čim se pojavio — najiskreniji što se može zamisliti. Dubina i snaga religioznosti često je odskora pristigle kažnjenike iznenadila i potresla. Najimpresivnije su u tom pogledu bile vjerojatno improvizirane molitve ili bogoslužje, što smo ih doživljavali u nekom kutu koje logorske barake ili u tamnom i zatvorenom stočnom vagonu kojim su nas

s udaljenog radilišta dovodili — umorne, gladne i promrzle — u logor.

U zimu i u proljeće 1945. harao je, kako je poznato, tifus kojim su bili zaraženi gotovo svi logoraši. Smrtnost je bila velika među slabima koji su morali i dalje raditi što je dulje bilo moguće. Prostorije za bolesne bile su sasvim neprikladne, a praktički nije bilo ni bolničara ni lijekova. Neki su simptomi bolesti bili vrlo neugodni: nesavladiva odvratnost prema i najmanjoj mrvici hrane i strašni napadi delirija. Najteži je slučaj delirija bio moj prijatelj koji je vjerovao da umire pa je htio moliti: ali nije mogao naći za to prikladne riječi. Da izbjegnem deliriju, pokušavao sam — kao i drugi — cijelu noć probdjeti. Zato sam, u pameti, držao beskrajno duge govore; a napokon sam počeo rekonstruirati rukopis koji sam morao baciti u oswiecimskoj baraci za dezinfekciju, i stenografski črčkao glavne pojmove na komadićima papira.

Povremeno se u logoru razvila i kakva znanstvena debata. Jednom sam bio svjedok nečega što nikada dotad nisam vidio — premda je donekle blisko mom profesionalnom interesu: spiritističku seansu. Pozvao me glavni logorski liječnik, koji je u meni naslućivao stručnjaka za psihologiju. Sastanak je bio u malenoj privatnoj sobi na bolesničkom odjeljenju. Okupio se malen broj ljudi, među kojima — sasvim ilegalno — i podoficir zdravstva u logoru. Jedan je inozemni kolega započeo molitvom dozivati duhove. Logorski je pisar imao pred sobom čist papir, bez nakane da što piše. Za narednih deset minuta (nakon kojih je seansa dovršena, jer mediju nije uspjelo dozvati duhove), njegova olovka vukla je polagano crte na papiru i oblikovala sasvim čitljivo »vae v.« (jao pobjeđenima). Tvrdilo se da pisar nikad nije učio latinski i da nikad dotada nije čuo te riječi.

Unatoč svoj primitivnosti — ne samo izvanjskoj nego i nutarnjoj — na koju je logoraš prisiljen, bilo je u logoru ipak moguće produbljivati, mada sporadično, duhovne tendencije. Osjetljivi ljudi, navikli bogatu intelektualnom životu, možda su mnogo trpjeli (često su to nježne konstitucije), ali je šteta na njihovoj nutrini

bila manja. Mogli su se povući od užasne okoline u život nutarnjeg bogatstva i slobode. Tako se može objasniti paradoks da su neki kažnjenici nježnije konstitucije logor podnosili lakše od inače snažnijih priroda.

Da to donekle pojasnim, prinuđen sam posegnuti za osobnim iskustvom. Kako li je bilo onda kad smo u rano jutro marširali od logora do radilišta? Zaorila je komanda: »Radno odjeljenje, naprijed marš! Lijevo—2—3—4! Lijevo—2—3—4! Lijevo—2—3—4! Lijevo—2—3—4! Prednjak, skreni! Lijevo — i — lijevo — i — lijevo — kape skin!« To mi još sada odjekuje u ušima. Kod »kape skin« prolazili smo kroz logorsku kapiju, i reflektori su bili na nas upereni. Tko nije marširao žustro, dobio bi udarac. A još je gore bilo onome tko je — zbog studeni — kapu navukao na uši, prije negoli je dano dopuštenje. Posrtali smo u tami gazeći cestom po krupnom kamenju i po velikim kaljužama. Stražari su stalno vikali i gurali nas kundacima. Tko je imao jako ranjave noge podupirao se o rame svog susjeda. Gotovo se ni riječ nije čula; ledeni vjetar nije poticao razgovor. Krijući usta iza podignuta ovratnika, čovjek koji je do mene hodao iznenada šapnu: »Kad bi nas sad vidjele naše žene! Valjda je u njihovim logorima bolje i ne znaju kako je nama . . .« Tada mi pred oči stane slika moje žene. I dok smo dalje kilometrima posklizivali i posrtali na krpicama leda, podupirući se međusobno i povlačeći jedan drugoga, ni riječi nismo prozborili, ali smo obojica mislili na svoju ženu. Pogledao sam prema nebu gdje su se zvijezde gasile i širilo jutarnje rumenilo iza tamnih naslaga oblaka, ali su mi misli prionule slici moje žene, predočujući je silnom snagom. Slušao sam njezine odgovore, gledao sam njezin smiješak, njezin otvoreni ohrabrujući pogled. Stvarno ili ne, njezin je pogled tada bio svjetliji od sunca koje je izlazilo. I sinu mi misao: prvi put u životu osjetih istinitost onoga što su toliki mislioci iznijeli kao posljednju mudrost svog života i što su toliki pjesnici opjevali: da je ljubav posljednje i najviše čemu se ljudska egzistencija može viniti. Shvaćam smisao onog što nam kao posljednje mogu reći ljudska poezija, misao i vjera: spas je čovjekov od ljubavi i u ljubavi! Razumijem kako se čovjek,

kojemu ništa na svijetu nije ostalo, može ipak — makar za trenutak — osjetiti sretan u kontemplaciji ljubljene osobe. U situaciji prekomjerne tuge — kad se čovjek ne može izraziti u stvaralačkoj aktivnosti, kad se njegovo jedino ostvarenje može sastojati u dostojnom podnošenju svojih patnji — u takvoj situaciji može on ostvariti svoje ispunjenje u kontemplaciji duhovne slike ljubljene osobe. Prvi put u svom životu bio sam kadar shvatiti riječi: Anđeli su blaženi u vječnom gledanju beskrajne Slave . . .

Netko je ispred mene, na čelu kolone posrnuo, i oni što su bili iza njega popadaše povrh njega. Stražar je na njih navalio i udarao ih bičem: moje su misli nekoliko minuta prekinute. Ali su ubrzo našle svoj put od kažnjeničkog života u drugi svijet, i ponovo sam uspostavio razgovor sa svojom ljubljenom: postavljao sam joj pitanja a ona je odgovarala, i ona je pitala a ja sam odgovarao. — »Stoj!« — stigli smo na radilište. »Svi idite po oruđe — pijuk i lopatu!« Svi pojuriše u mračnu baraku da dobiju što zgodniji alat. »Zar ne možete brže, vi svinje!« Malo zatim smo svi na jučerašnjem mjestu u jarcima. Smrznuto tlo pucketa pod udarcima pijuka, i grude se zemlje otkidaju. Ljudi šute, mozgovi im otupjeli. A moj se mozak neprestano bavi slikom moje žene. Sijevnu mi misao: Možda nije više živa! Znao sam jedino to (što sam međutim dobro naučio): da ljubav ide mnogo dalje od fizičkog života. Ljubav nalazi najdublji smisao u duhovnom biću, u nutarnjoj osobnosti. Je li osoba zbiljski prisutna ili ne, je li ili nije više na životu — prestaje, donekle, biti važno. Nisam doista znao je li mi žena živa, nisam to mogao doznati (u logoru nije bilo mogućnosti dopisivanja); ali u tom trenutku, to je prestalo biti važno, nije mi bilo potrebno znati: ništa ne bi moglo pokolebati snagu moje ljubavi i mojih misli, niti sliku moje ljubljene. Da sam i znao da mi je žena mrtva, mislim da bih nastavio kontemplaciju njezine slike, i da bi moja konverzacija s njome bila jednako živahna i jednako okrepljujuća. »Stavi me kao pečat na svoje srce: ljubav je jaka kao smrt« (Pjesma nad pjesmama, 8, 6).

Takav intenzivniji nutarnji život pružao je kažnjenu utočište — u praznini i duhovnom siromaštvu logoraške egzistencije, i omogućivao mu da se utekne u prošlost. Prepuštena sebi, njegova se mašta zabavljala prošlim doživljajima — često tričavim i nevažnim. Nostalgично ih je pamćenje uljepšavalo, i duh je k njima čeznutljivo navraćao. U mislima sam poduzimao nekadašnje vožnje autobusom, otvarao sam vrata svog stana, odgovarao na telefonske pozive, upaljavao električno svjetlo . . . Misli su se logoraša često bavile takvim pojedinostima, i takve su nas uspomene mogle do suza ganuti.

Tendencija k unutrašnjosti, koja se pokazivala u logoraša, poticala je, prigodice, intenzivnije doživljavanje umjetnosti i prirode — kao nikad prije. Pod njihovim je utjecajem logoraš katkada zaboravljao na svoje strašne prilike. Da je tko vidio naša lica dok smo — za vrijeme vožnje vlakom iz Oswiecima prema logoru u Bavarškoj — promatrali salzburške planine s njihovim vrhuncima obasjanim o zalasku sunca, kroz okna s rešetkama na zatvoreničkim vagonima, taj ne bi pomislio da su to lica ljudi koji su izgubili vjeru u život i slobodu. Unatoč svemu — ili možda zbog toga — bili smo očarani ljepotom prirode, koja nam je tako dugo nedostajala. Pa i u logoru, na radu, upozorio bi netko svog susjeda na lijep prizor sunčanog zalaza koji se odražava čarobnom igrom svjetla među ogromnim stablima u bavarskoj šumi (kao na poznatim Dürerovim akvarelima), gdje smo gradili veliko postrojenje za municiju. Jedne večeri, kad smo se već odmarali na podu svoje barake — mrtvi umorni i sa zdjelicama tople juhe u rukama, jedan je kažnjenik utrčao i pozvao nas da izađemo na zborište da vidimo divan zalaz sunca. Stojeći nepomično pred barakom, motrili smo oblake obasjane sa zapada — dok je cijelo nebo bilo posuto promjenljivim oblicima i bojama oblaka, od čeličnog plavetila do krvavog crvenila. Tome je kontrastiralo tužno sivilo zemljanih baraka, a blatne su lokve na zborištu odražavale žar neba. Nakon više minuta ganutljive šutnje reče tada netko: »Kako bi svijet mogao biti lijep!«

Ili: nalaziš se u jarku i radiš. Siv je jutarnji sumrak oko tebe, sivo i nebo, siv snijeg u jutarnjem polumraku, sivi dronjci koji na nama vise, siva i naša lica. Još jednom započneš svoj dijalog s dragim bićem, ili možda po tisući put započinješ svoju kuknjavu i šalješ nebu svoja pitanja. Po tisući put tražiš smisao svojih patnji, svoje žrtve i svog polaganog umiranja. U posljednjem propinjanju protiv neutješne smrti koja te zahvaća, osjećaš kako ti duh proniče sveobuhvatno sivilo i prodire iznad svega neutješnog i besmislenog svijeta, i na tvoje zadnje pitanje o zadnjem smislu odnekud ti dolazi pobjedonosno »Da!« I u taj ti se čas pokazuje svjetlo u dalekoj seljačkoj kući, koja stoji na horizontu poput kulise, usred neutješnog sivila bavarskog jutra: »Et lux in tenebris lucet« (Svjetlo u tami svijetli) . . .

I već si satima kopao zaleđenu zemlju. Stražar je upravo kraj tebe prošao i vrijeđao te, a ti opet započinješ dijalog sa svojom dragom. Sve više osjećaš njezinu prisutnost, čini ti se da je možeš rukom dodirnuti. Osjećaj je vrlo snažan: ona je tu! U taj čas sleti nečujno neka ptica i sjedne upravo pred tobom, na hrpu zemlje koju si iz jarka izbacio, i nepomično te gleda . . .

Već smo govorili o umjetnosti. Imade li u koncentracionom logoru umjetnosti? Ovisi o tome što se pod umjetnošću misli. Povremeno se improvizirao nekakav kabaret. Za tu se priliku uredila jedna baraka, postavile drvene klupe, i izvodio se program. Uvečer bi se tu skupili oni kojima je u logoru bilo relativno dobro — kapi ili logorski radnici koji nisu morali na rad izvan logora. Dolazili su da se malo nasmiju ili zaplaču, i svakako da malo zaborave. Bilo je pjevanja, pjesama, šala i čak nešto satire na logor. Sve je bilo smišljeno na to da logorašima pomogne zaboraviti, i pomagalo je. Tako da su u kabaret dolazili čak i neki obični kažnjenici — uza sav umor, čak i uz uvjet da izgube — zbog kabareta — svoju porciju hrane.

Onima koji su imali lijep glas, moglo se pozavidjeti. Za polsatne pauze u kojoj se dijelila juha (koju je plaćala firma, ali nije na nju mnogo trošila) o podne, smjeli smo ući u još nedovršenu baraku za oruđe. Na ulazu smo dobivali po varjaču vodenaste juhe. Dok smo

je pohlepno srkali, neki se kažnjenik popeo na bure i pjevao nam talijanske arije. Mi smo u pjevanju uživali, a njemu je bila zajamčena dvostruka porcija juhe, ravno »sa dna« — to jest s nešto graška.

Nagrade su se u logoru dobivale ne samo za umjetnost, nego i za aplauz. Ja sam npr. mogao uživati protekciju — na sreću mi nikad nije bila potrebna — najstrašnijeg kapa u logoru, koji je iz mnogih valjanih razloga bio poznat kao »kapo-ubojica«. To se dogodilo kad sam opet jedne večeri bio pozvan u prostoriju gdje su se držale spiritističke sjednice. Bili su tu prijatelji glavnog liječnika, onaj zdravstveni podoficir i drugi. Ne očekivano je ušao i kapo-ubojica, i bio je zamoljen da recitira koju od svojih pjesama koje su u logoru bile poznate (i zglasne). Odmah je izvadio nekakav dnevnik iz kojega je stao čitati. Ja sam sebi grizao usnice da se uzdržim od smijeha dok je on čitao neku svoju ljubavnu pjesmu: to mi je vjerojatno spasilo život. Kako sam velikodušno aplaudirao, život mi ne bi bio ugrožen da sam čak bio određen u njegovu radnu grupu — u koju sam jednom prethodno bio dodijeljen, i taj mi je dan bio sasvim dosta. Moglo mi je svakako biti korisno da me kapo-ubojica upozna s povoljne strane: stoga sam aplaudirao što sam jače mogao.

Općenito je, dakako, svaka tzv. umjetnička produkcija u logoru bila groteskna; čini mi se da je pravi doživljaj svega u vezi s umjetnošću mogao nastati tek kao sablasni kontrast na pozadini bezutješnog logorskog života. Nikad neću zaboraviti kako sam se, svoje druge noći u Oswiecimu, probudio iz teškog sna — razdražen glazbom. Starješina je barake nešto slavio u svojoj sobi kraj ulaza u baraku. Pripiti su glasovi pjevuckali otrcane melodije. Izenada nastade muk, i usred noći zapjeva violina očajno žalosni tango, neobičnu melodiju koja još nije bila otrcana. Violina je plakala — i u meni je nešto plakalo: jer je to bio rođendan moje žene, koja je bila u nekom dijelu oswiecimskog logora — na par stotina ili par tisuća metara od mene — a ipak meni nedostupna.

Ako je strancu začudno već to što su logoraši bili kadri doživjeti ljepotu prirode ili neku sjenu umjet-

nosti, još će se možda više iznenaditi što je u logoraša postojao i smisao za humor; bio je to doduše samo tračak humora, i to kratkotrajan i prolazan. I humor je bilo oružje duše u borbi za samoodržanje. Dobro je poznato da se humorom — bolje nego ičim drugim — može ostvariti odstojanje i uzdizanje iznad svake situacije, makar i za kratko vrijeme. Ja sam poticao jednog prijatelja, koji je bio kraj mene na radilištu, da svakako razvijamo smisao za humor. Dogovorili smo se da svaki dan izmislimo i ispriopvedimo bar po jednu šaljivu priču . . . o onome što bi nam se moglo dogoditi u našem budućem životu, nakon logora. On je bio kirurg, asistent u velikoj bolnici; i kad se tom poslu opet vrati, neće dakako odmah zaboraviti u logoru stečene navike, i jednog će dana — dok kao asistent bude u operacijskoj dvorani izvodio dosadnu operaciju na trbuhu — dotrčati bolničar i, mjesto da mirno reče »Dolazi primarijus«, stati užurbano vikati — kao predradnik kad se radilištu približava inspektor: »Življe, življe!« — Logoraši su često izmišljali smiješne snove: priredit će npr. prijateljima večeru — kad opet budu slobodni — pa će kod posluživanja juhe reći gostima, zabunom, da zagrabe »iz dna«.

Pokušaj humora i gledanje svega u humorističkom svjetlu stvara vještinu koja se zove umjetnost života. Umjetnost se života može prakticirati i u logoru — jer je bogat kontrastima, a djelovanjem kontrasta uviđamo relativnost i same patnje. Čovjekova se patnja može usporediti s materijom u plinovitom stanju: dođe li neka količina plina u zatvorenu prostoriju, on će je ispuniti potpuno i jednolično — bez obzira na njezinu veličinu. Tako i patnja potpuno ispunja čovjekovu dušu i svijest — bez obzira na to je li trpljenje veliko ili maleno. »Veličina« je čovjekove patnje dakle nešto relativno; a otud slijedi i obrnuto, da najsitniji povod može uzrokovati najveće veselje. Uzmimo kao primjer ono što smo doživjeli na putu iz Oswiecima u jednu filijalu Dachaua. Svi smo se bojali da će naš transport svršiti u Mauthausen. Bili smo u sve većoj napetosti — kako smo se približavali jednom mostu na Dunavu koji je (po tvrdnji onih koji su bili iskusni putnici) valjalo

prijeći da se stigne u Mauthausen. Tko nikad nije doživio nešto slično, neće moći zamisliti veseli ples što su ga izvodili kažnjenici u vagonu kad su se uvjerali da naš transport ne prelazi preko mosta, nego polazi »samo« za Dachau.

A kako je bilo kad smo stigli u dachauovski područni logor? Putovali smo dva dana i tri noći, a na podu vagona nije bilo dosta mjesta da svi istodobno čučnemo. Kad smo stigli, stari nam kažnjenici rekoše da u tom malenom logoru (za oko 2500 ljudi) nema krematorija ni plinske peći. To je značilo da onaj tko postane »musliman« nije mogao odmah biti poslan u plinsku komoru, nego je trebao čekati dok se formira tzv. »bolesnički konvoj« koji će ga odvesti natrag u Oswiecim. To nas je radosno iznenađenje sve dobro raspoložilo; ispunilo se što nam je poželio logorski starješina u Oswiecimu — da što prije stignemo u logor u kojem nema »dimnjaka«. Smijali smo se i zbijali šale — unatoč svemu što nam se događalo za narednih nekoliko sati. Naime, kad su nas prebrojavali, jedan se logoraš izgubio. Stoga smo morali vani na kiši i hladnom vjetru čekati sve dok se izgubljeni čovjek najzad nije pronašao u jednoj baraki — gdje se srušio zaspavši od iscrpljenosti. Nato je prozivanje zamijenjeno paradom po kazni: cijelu noć i sutradan do podne morali smo — onako promrzli i mokri do kože i umorni od dugog putovanja — na zborištu prostajati. A ipak smo svi bili sretni! U ovom logoru nema dimnjaka, a Oswiecim je daleko . . .

Ili kako nam je bilo kad su mimo našeg radilišta prolazili obični robijaši? Kako li se tad pokazala relativnost svake mučne situacije! Tim smo robijašima zavidjeli na relativno uređenom, relativno sigurnom, relativno higijenskom životu! Oni sigurno imaju mogućnost da se okupaju, mislili smo tužno; imaju četkicu za zube, četku za odijelo, pa svaki svoj madrac, i mjesečnu poštu koja im donosi vijesti o njihovoj obitelji te znaju jesu li im njihovi živi ili nisu: a nama je sve to davno uskraćeno.

Ili, kako li smo zavidjeli onima između nas koji su imali sreću da uđu u koju radionicu i tamo rade u za-

klonjenom mjestu! Svatko je od nas želio takvu sreću koja bi mu spasila život.

No ljestvica relativne sreće seže još dalje. Dapače i među nama koji smo radili izvan logora bilo je jedinica koje su se smatrale gorima od drugih. Može se zavidjeti čovjeku koji ne mora gaziti po dubokom glibu na strmim obroncima, gdje se ispražnjuju vagoneti male poljske željeznice, dvanaest sati na dan. Gotovo svakodnevne nezgode događale su se većinom na tom poslu, i bile su često sudbonosne. — U nekim radnim grupama predradnici su se držali lokalne tradicije da dijele brojne udarce, pa smo govorili o relativnoj sreći što nismo pod njihovom komandom. Jednom sam, nesretnim slučajem, dopao u jednu takvu grupu. Da nas poslije dva sata rada (za kojih je predradnik uglavnom bio kraj mene) nije prekinula zračna uzbuna — poslije koje su se kažnjenici pregrupirali —, mislim da bih se u logor bio vratio na saonicama, kojima su se prenosili mrtvi ili umirući. Nitko ne može zamisliti olakšanje što ga donese, u takvoj situaciji, sirena — pa ni boksač dok čuje udarac gonga za svršetak runde, pa se tako u posljednji trenutak spasi od knockوتا.

Bili smo sudbini zahvalni za i najmanji strah koje ga nas je pošteđjela. Veselili smo se kad smo imali priliku trijebiti se od uši prije spavanja — premda to po sebi nije bio nikakav užitak jer je to značilo ostati gol u baraki gdje su sa stropa visjele ledene sige. Ali smo bili zahvalni ako u vrijeme te »operacije« nije bilo zračne uzbune pa svjetla nisu bila pogašena. Ako taj posao nismo mogli obaviti temeljito, nismo od gamadi mogli spavati.

Dakako, takva su nam mršava zadovoljstva logorskog života pružala samo neku vrstu negativne sreće — »slobodu od trpljenja«, kako je to nazvao Schopenhauer — i to samo u relativnom smislu. Prava pozitivna zadovoljstva, pa i najmanja, bila su vrlo rijetka. Sjećam se da sam jednom brojio takva svoja zadovoljstva, i da sam u vrlo mnogim tjednima pronašao samo dva zadovoljna časa. Jedan je takav čas bio kad sam — vrativši se s radilišta u logor, nakon dugog čekanja pred kuhinjskom barakom, pušten unutra i određen u kolonu ku-

hara-logoraša F. On je stajao iza golemog kotla i lijevao juhu u zdjelice koje su kažnjenici preda nj pružali: to je bio jedini kuhar koji ljude nije gledao u lice dok im je punio zdjelicu; jedini koji je juhu dijelio svima jednako i koji nije imao posebnog obzira prema svojim prijateljima ili zemljacima — da im zagrabi krumpir, a drugima dolijeva vodenastu juhu s vrha kotla . . . — Ali ne želim suditi onim kažnjenicima kojima je bilo do njihove klike iznad svih ostalih; tko može baciti kamen na čovjeka koji favorizira svog prijatelja kad je, konačno, u pitanju život i smrt? Nitko ne bi smio suditi njemu a da se prije ne zamisli, u apsolutnom poštenju, ne bi li u takvim okolnostima i sam isto učinio.

Dugo nakon svega, pošto sam nakon oslobođenja mogao započeti normalnim životom, netko mi pokaza ilustrirani časopis s fotografijama kažnjenika kako zgureni leže na svojim daskama, zureći tupo u posjetitelja. »Nije li to strašno, ta jezovita lica, sve to . . .?« »Zašto?«, upitah, jer doista nisam razumio. Tog sam se časa svega ponovo sjetio: u 5 ujutro još je vani tama; ležim na tvrdim daskama u zemljanoj baraki gdje smo sedamdesetak nas »zbrinuti«. Bili smo bolesni, i ne moramo iz logora na rad, a niti na smotru. Smijemo cijeli dan u svom kutu ležati i drijemati, i čekati na dijeljenje kruha (bolesnici su doduše dobivali manju porciju) i dnevnu porciju juhe (razvodnjenu i također smanjenu). A bili smo ipak zadovoljni — usprkos svemu. Dok smo se zgurili jedan pokraj drugoga — da izbjegnemo svaki nepotreban gubitak topline, i bili dakako toliko tromi i nezainteresirani da i samo prstom maknemo — ako to nije bilo nužno, slušali smo viku i zviždanje sa zborišta gdje je upravo umarširala noćna smjena. Vrata se naglo otvore, i sniježna vijavica zapuhnu u našu baraku te upadne iscrpljeni drug, sav posut snijegom, da samo čas sjedne. Ali ga starješina barake odmah otjera, jer je bilo strogo zabranjeno pustiti nekoga u baraku za vrijeme prozivanja na zborištu. Kako li sam tog druga žalio i kako li sam bio sretan što u tom času nisam u njegovoj koži, nego sam »u poštediti« te mogu u bolesničkoj baraki drijemati! Kako li je to bilo za me spasonosno — tih dva dana poštediti, ili čak možda četiri

dana! — No tada mi se nasmiješila još veća sreća. Nakon svoga četvrtog dana u bolesničkom odjeljenju, upravo sam bio određen za noćnu smjenu — kadli uleti u baraku glavni liječnik i predloži mi da se dobrovoljno prijavim za liječničku službu u drugom logoru gdje su bili bolesnici od pjegavca. Usprkos ozbiljnim savjetima svojih prijatelja (i premda se gotovo nitko od mojih kolega nije za tu službu prijavio), ja sam se odlučio prijaviti. Bio sam siguran da ću u dosadašnjoj radnoj grupi ubrzo umrijeti; pa ako umrem na liječničkom poslu, moja će smrt imati bar neki smisao. Smislenije će biti da pokušam pomoći svojim drugovima kao liječnik, nego da vegetiram i najzad izgubim život kao beskoristan radnik kakav sam dotada bio. To je za mene bio jednostavan račun, i nikakva žrtva. No sanitetski je podoficir tada potajno odredio da dva liječnika, koji su se dobrovoljno prijavili za rad u tifusarskom logoru, budu sve do odlaska »u poštediti«. Izgledali smo tako strašno te se on pribojavao da će imati na raspolaganju još dva leša, a ne dva liječnika. — Svega sam se toga prisjetio kad su mi pokazali onu sliku iz koncentracionog logora. I sve sam to ispriповjedio dok mi ne povjervovaše da slika ne prikazuje ništa strašno, i da se ljudi na slici ne osjećaju nipošto nesretni.

Već smo govorili o tom kako je sve što nije bilo u neposrednoj vezi s očuvanjem vlastitog života i života najbližih prijatelja — izgubilo u logoru svoju vrijednost. Sve se žrtvovalo tom cilju. To obezvrjeđenje nije ustuknulo ni pred samim čovjekom, ni pred vlastitom osobom. I osoba je povučena u vrtlog kojim su se sve vrijednosti stavljale u sumnju. Pod utjecajem okoline u kojoj se nije pridavala nikakva vrijednost čovjekovu životu ni čovjekovu dostojanstvu, i koja je čovjeka učinila bezvoljnim predmetom istrjebljenja (no koja je najprije htjela dokraja iskoristiti njegovu sposobnost za fizički rad) . . . pod tim je utjecajem i osobno Ja izgubilo vrijednost. Ako se čovjek, protiv svega toga u koncentracionom logoru, nije svim svojim silama borio da spasi svoje samopoštovanje, izgubio je osjećaj da je individuum, da ima svoju dušu, nutarnju slobodu i osobnu vrijednost. Tada je o sebi mislio kao

o dijelu ogromne mase ljudi; egzistencija mu se spustila na životinjsku razinu. Ljudi su, kao krdo, skupljani sad na ovom sad na onom mjestu; nekad tjerani zajedno, drugi put zasebno, kao stado ovaca — bez svijesti o vlastitoj volji i o vlastitoj osobnosti. Malen ali naoružan čopor stražara motrio nas je sa svih strana, vičan svakojakim metodama torture i sadizma. Krdo su neprestano gonili naprijed—natrag vikom, guranjem i udarcima. A mi smo, kao ovce, jedino mislili kako da izbjegnemo zlim psima i kako da se dočepamo malo hrane. I, baš kao ovce koje se uplašeno skupljaju u središte stada, svaki se od nas nastojao ugurati u središnju poziciju naših postrojenja. Tako si lakše mogao izbjeci udarce stražara, koji su nas okruživali zdesna, slijeva, srijeda i straga od kolone. Centralna je pozicija pružala, osim toga, zaštitu od hladnog vjetra. Stoga je značilo spasavati svoju vlastitu kožu — kad si nastojao doslovce potonuti u gomili. To se na marševima događalo automatski, ali i u drugim smo prilikama to sasvim svjesno nastojali ostvariti — u skladu s jednim od temeljnih logorskih pravila: Ne budi primjetljiv! Vazda smo nastojali ne izazvati pažnju esesovaca.

Bilo je dakako časova kad je bilo moguće — a i potrebno — udaljiti se od gomile. Dobro je poznata činjenica da prisilan zajednički boravak — u kojem se pažnja usmjerava na sve što se u grupi zbiva — rađa neodoljivom potrebom samoće, bar na kratko vrijeme. Biti sam sa sobom i sa svojim mislima. Kad sam već dospio u drugi, »poštedni« bavarski logor, gdje sam napokon — za velike epidemije pjegavca — mogao raditi kao liječnik, tada sam imao sreću da se, od vremena do vremena, povučem za nekoliko minuta u željenu samoću. Iza zemljane barake, u kojoj je bilo smješteno pedesetak tifusara, bio je malen prostor u uglu između dvostruke bodljikave žice koja je okruživala logor. Tu je bio improviziran šator od nekoliko kolaca i zelenog granja s ciljem da se zastre pola tuceta leševa (koliko je iznosila dnevna rata mrtvih u logoru). Tu je bio i rov za podzemnu vodovodnu cijev, pokriven drvenom pločom. Ja sam na tom pokrovu sjedio kad god moje usluge nisu bile potrebne. Jednostavno sam sjedio i pogle-

dao na zelene obronke obrasle cvijećem i na daleka plavičasta brda bavarskog krajolika, uokvirenog mrežom bodljikave žice. Čeznutljivo sam snatio, i misli su mi odlazile prema sjeveru i sjeveroistoku, gdje sam zamišljao svoje najdraže, ali sam vidio samo oblake čudnih oblika. Ušljivi me leševi, koji su preda mnom ležali, nisu smetali. Iz mog bi me snatrenja jedino trgnuli koraci stražara koji su pravilno patrolirali duž bodljikave žice, ili pak poziv iz barake kad je trebalo zaprimiti pristigle lijekove za moju baraku — možda 5 do 10 tableta aspirina ili kardiazola —, koji su morali trajati nekoliko dana za 50 bolesnika. Primio sam lijekove i zatim obilazio bolesnike, pipajući im bilo i dajući po pola tablete onima koji su bili ozbiljno bolesni. Ali beznaadni slučajevi nisu dobivali lijek — njima on ne bi pomogao, a bili bi prikraćeni oni za koje je još bilo nade. Za lakše slučajeve imao sam možda koju ohrabrujuću riječ. Tako sam se vukao od pacijenta do pacijenta — premda sam i sam bio iscrpljen ozbiljnim napadom tifusa. Tada sam se ponovo vratio na svoje osamljeno mjesto i sjeo na drveni pokrov. — Taj je pokrov, ustalom, jednom spasio živote trojici drugova. Malo prije oslobođenja organizirani su masovni transporti (navodno za Dachau); i ta su trojica pokušala, sasvim opravdano, izbjeci transportu. Sišli su u taj rov da se sakriju ispred stražara. Ja sam na pokrovu mirno sjedio i nevinno se igrao bacajući kamenčiće u bodljikavu žicu. Viđeci me, stražari su se časkom kolebali, a zatim otišli. Ja sam onoj trojici mogao odmah javiti da je glavna opasnost prošla.

Tko to sam nije doživio, teško će shvatiti koliko je u logoru bio bezvrijedan pojedinačni čovjekov život. A inače otupjeli logoraš postao je svjestan toga podcjenjivanja kada se, na primjer, spremao u logoru transport bolesnih. Njihova su omršavjela tijela bacana na dvokolice što su ih zatim nekoliko milja vukli logoraši, često kroz sniježnu mećavu, do drugog logora. Ako je koji bolesnik umro još prije nego su kolica krenula, valjalo ga je ipak ukrcati — jer popis mora biti točan! Jedino je bio važan popis, a čovjek samo ukoliko je imao logoraški broj. Mrtav ili živ — nije bilo važno; život

»broja« bio je nevažan. Jednom sam, kao liječnik, morao pratiti transport bolesnika iz jednog logora u drugi. Jedan se bolesnik morao rastati od svoga rođenog brata — jer taj nije bio na popisu. Mladić je toliko molio da je logorski starješina odlučio učiniti zamjenu, i bolesnikov je brat došao na mjesto čovjeka koji je tada volio ostati. Lista je međutim morala biti ispravna! To se lako uredilo: brat je samo zamijenio svoj broj s onim kažnjenikom. Dokumenta, kako sam već napomenuo, nismo imali; bili smo sretni što još imamo svoje tijelo koje je, uostalom, još jedva disalo. Sve drugo na nama, tj. dronjci koji su s nas visjeli, izazivalo je neki interes jedino ako smo bili dodijeljeni transportu bolesnih: »muslimani« su na odlasku bili drsko pregledavani nemaju li bolji kaput ili bolje cipele od onih koji ostaju — ta njihova je sudbina ionako zapečaćena! A oni koji u logoru ostaju, koji su još za kakav rad sposobni, imali su pravo iskoristiti sve da povećaju svoju šansu da prežive . . .

Gubitak osjećaja da si ljudski subjekt pojačava se time što čovjek u koncentracionom logoru sebe doživljava ne samo kao predmet samovolje stražara nego i kao igračku sudbine. Nekoć sam mislio i govorio da čovjek istom poslije 5 ili 10 godina sazna zašto je nešto u njegovu životu bilo dobro ili zlo. U logoru sam naučio da se to može doznati već poslije 5 ili 10 minuta! Još u Oswiecimu postavio sam sebi pravilo koje se pokazalo dobrim i kojega su se i drugi držali. Na postavljena pitanja sam odgovarao uopće točno, ali sam šutio o svemu za što nisam izričito upitan. Ako su me pitali za životnu dob, odgovorio sam točno; ako su me upitali za profesiju rekao sam »liječnik« — ali sam prešutio svoju specijalnost. Prvog jutra u Oswiecimu dođe na zborište esesovački oficir. Morali smo se poredati u skupine — iznad 40 godina, ispod 40 godina, u metalne radnike, mehaničare itd. Zatim su nas pretražili imamo li kilu — i neki su kažnjenici formirali zasebnu skupinu. Jedna je skupina otjerana u drugu baraku, gdje je ponovo bila prozivana: i ja sam bio među tima. Pošto sam opet odgovorio o svojoj dobi i profesiji, ponovo sam sortiran u manju grupu. I tako je potrajalo neko vrijeme — i

ja sam bio žalostan jer sam zapao među strance čiji jezik nisam razumio. Zatim je slijedila posljednja selekcija — i konačno, našao sam se opet u svojoj skupini iz prve barake. Nitko od njih nije primijetio da sam u međuvremenu gonjen iz barake u baraku, ali ja sam naslućivao kako se u to kratko vrijeme sudbina sa mnom poigravala . . .

Kad se organizirao već spomenuti transport u »poštedni logor«, na popisu je bilo i moje ime, tj. moj broj, jer su tamo bili potrebni i liječnici. Nitko, međutim, nije vjerovao da je određite transporta za »poštedni logor«. Ljudi su se već naučili pameti. Prije par tjedana spremao se isto takav transport: već se tada vjerovalo da se ne ide u »poštedu« nego u plinsku komoru. Kad je zatim oglašeno da će svatko tko se prijavi za noćnu smjenu (koje su se također svi bojali) biti brisan s popisa za transport, odmah su se prijavila 82 kažnjenika. Četvrt sata nakon toga transport je poništen, ali su osamdeset dvojica ostala na popisu noćne smjene — što je za većinu od njih značilo smrt u roku od 14 dana.

Sad je dakle ponovo formiran transport za »poštedni logor«. Nitko nije znao je li to lukavstvo kojim se želi iz bolesnika izaheti posljednji atom radne sposobnosti — makar samo za 14 dana, ili će transport ići u plinsku komoru, ili pak doista u poštedni logor. Glavni liječnik, koji mi je bio donekle naklonjen, reče mi kradomice u 9,45 uvečer: »U uredskoj sam sobi rekao da Vi možete izbrisati svoje ime s popisa; to možete učiniti samo do 10 sati.« Odgovorih mu da to nije moj način i da sam navikao ići ravnim putem, odnosno — da se tako izrazim — prepustiti se sudbini. »Rad sam ostati uz svoje bolesne drugove«, rekoh mu. U očima mu se zrcalila samilost, kao da je znao . . . Pružio mi je ruku kao da je to oproštaj — ne doživotno, nego od života. Polagano sam se vratio u svoju baraku, gdje me je dočekao dobar prijatelj: »Zar doista ideš s njima?« »Da, idem . . .« Potekle su mu suze, i morao sam ga tješiti. Ali tada sam morao učiniti još nešto: svoju oporuku. »Slušaj, Otto! Ako se ne vratim kući svojoj ženi, i ako je ti ikada vidiš, reci joj: prvo, da smo o njoj govorili svakog sata — sjećaš li se? Drugo, nikada ni-

kog nisam ljubio više nego nju. Treće, kratko vrijeme što sam s njome bio oženjen, prevagnulo je nad svime, pa i nad ovim što sam ovdje proživio . . . « — Otto, gdje si sada, jesi li živ? Što je s tobom bilo nakon onog našeg posljednjeg trenutka? Jesi li našao svoju ženu? I sjećaš li se kako sam zahtijevao da naučiš napamet moju oporuku — unatoč tvojim djetinjim suzama?

Slijedećeg sam jutra otišao s transportom. Tada to nije bio trik, niti je transport svršio u plinskoj komori, nego doista u poštenom logoru. Oni koji su me sažaljevali, ostali su u starom logoru — gdje je glad jače bjesnjela negoli u našem novom logoru. Mislili su da će se spasiti, a zapravo su zapečatili svoju sudbinu. Nekoliko mjeseci poslije toga, pošto smo već oslobođeni, susreo sam se s prijateljem iz starog logora. Pripovjedio mi je kako je on sam — kao »logorski policajac« — konfiscirao iz lončića, u kojem se kuhalo, komad ljudskog mesa — koje je nestalo s gomile leševa. Pojavio se u logoru kanibalizam, a ja sam tome baš na vrijeme umaknuo.

Ne podsjeća li to na priču o Smrti u Teheranu? Bogat i moćan Perzijanac šetao u bašti sa svojim slugom. Sluga je plakao jer je upravo susreo Smrt, koja mu je poprijetila. Molio je stoga gospodara da mu dade svog najbržeg konja — pa će pobjeći u Teheran kamo će do večera stići. Gospodar pristade, i sluga odjuri na konju. No vraćajući se malo zatim u kuću, ugleda i sam gospodar Smrt te je upita: »Zašto prijetiš mome sluzi?« »Nisam mu prijetila, odgovori Smrt; samo sam se iznenadila što ga tu vidim — dok sam baš planirala kako ću ga noćas zateći u Teheranu.«

Prevladavajući osjećaj da je igračka, i načelo da je bolje ne igrati se sudbine nego joj se radije prepustiti, a osim toga i duboka apatija koja logoraša obuzme — sve to pojašnjava činjenicu što se on kloni svake inicijative i boji svake odluke. Ima ipak u logoraškom životu odluka koje se moraju stvoriti nenadano i u trenutku, te se odnose na život i smrt, na primjer kad se valja odlučiti za ili protiv bijega. U tim trenucima, doživljava on u sebi paklene muke: valja li mu pobjeći ili ne, treba li riskirati ili ne? I ja sam prošao tu

muku. Za bijeg je bio kolega koji je obavljao liječničku službu izvan logora; htio je svakako bježati, ali sa mnom. Pod izlikom da sam mu potreban kao specijalist u slučaju jednog pacijenta koji nije bio kažnjenik, prokrijumčario me je van logora. Uniforme i dokumente nam je imao nabaviti jedan inozemni pripadnik pokreta otpora. No u zadnji su čas nastupile neke tehničke teškoće, pa smo se morali vratiti u logor. Tu smo priliku iskoristili da se snabdijemo zalihom hrane (nagnjilim krumpirima) i da potražimo naprtnjaču. S tom smo namjerom provalili u praznu baraku jednog ženskog logora, iz kojega su žene poslone u neki drugi logor. U baraki je bio nevjerojatan nered; moglo se zaključiti da su mnoge žene pobjegle: ostali su dronjci, slama, gnjila hrana, razbijeno zemljano suđe. Bilo je zdjela u vrlo dobru stanju — koje se u logoru cijene — ali ih nismo uzeli: bilo nam je poznato da — otkad su zavladaile očajne prilike — te zdjele služe ne samo za juhu nego i za umivanje ili za noćnu posudu. (Noćne su posude bile u logoru najstrože zabranjene; ali su tu zabranu morali kršiti npr. teški bolesnici od tifusa, koji ni uz tuđu pomoć nisu mogli izaći u zahod.) Ja sam ostao vani na straži, a moj se kolega ušuljao u baraku i ubrzo se radostan vratio, noseći ispod kabanice naprtnjaču. Vidio je unutra još jednu naprtnjaču, i tada sam — zamijenivši ulogu — ušao ja: prije nego li sam otkrio naprtnjaču našao sam na veliku radost četkicu za zube, no među otpacima ugledao sam i — leš jedne žene.

Otrčao sam u svoju baraku da pokupim svoje stvari: »porciju«, poderane rukavice bez prsti koje sam »naslijedio« od mrtvog tifusara i nekoliko listova papira ispisanih stenografskim bilješkama (kojima sam rekonstruirao svoj propali znanstveni rukopis). Obišao sam zatim svoje pacijente, koji su zgureno ležali na trulim daskama s obje strane barake. Došao sam do svog jedinog zemljaka, koji je gotovo umirao i kome sam htio spasiti život iz čistog ponosa — usprkos njegovu zlu stanju. Pred njim sam krio svoj naum, ali čini se da je on naslutio da nešto nije u redu (možda sam bio nervozan). Upitao me sumornim glasom: »Zar i ti odlaziš?« Zanimjeko sam, ali nisam mogao izbjeći njegovu žalos-

nom pogledu. Nakon obilaska drugih, opet sam se vratio k njemu. I opet me dočekaao očajan pogled, koji sam donekle osjetio kao prijekor. Neki neugodan osjećaj — koji me je obuzeo čim sam svom prijatelju bio rekao da ću s njim bježati — bio je sada sve intenzivniji. Iznenada sam odlučio uzeti svoju sudbinu u vlastite ruke: izadoh iz barake i rekoh prijatelju da ne mogu s njime. Čim sam mu rekao da sam odlučio ostati uz svoje pacijente, napustio me onaj neugodni osjećaj. Što će donijeti naredni dani — nisam znao, ali sam stekao dotada nepoznati duševni mir. Vratih se u baraku, sjedoh na daske uz bolesnog prijatelja, nastojeći ga utješiti; zatim sam čavrljao s drugima, pokušavajući smiriti njihove delirije.

I napokon je došao posljednji dan našeg logora. Kako se približavala bojna fronta, gotovo su svi logoraši u masovnim transportima prebačeni u druge logore. Logorske su vlasti, kapi i kuhari pobjegli. Tog je dana glasila naredba da se do zalaska sunca logor mora evakuirati — od zaostalih bolesnika, nekoliko liječnika i »bolničara«, jer se noću logor ima spaliti. Međutim, poslije podne se nisu pojavili kamioni koji su trebali pokupiti bolesnike. Mjesto toga, logorska je kapija iznenada zatvorena i bodljikava žica strogo čuvana — da nitko ne može pobjeći. Situacija je bila neugodna, jer kao da su kanili spaliti — zajedno s logorom — i preostale logoraše. Tada smo — ja i moj prijatelj — po drugi put odlučili bježati.

Narediše nam da ukopamo tri leša izvan ograde bodljikave žice. Jedino smo nas dvojica bili sposobni za taj posao: gotovo su svi drugi ležali u par upotrebljivih baraka — u groznici i bunilu. Mi smo brzo skovali plan: s prvim lešem prokrijumčariti — u čabru za rublje koji smo upotrijebili kao lijes — naprtnjaču mog prijatelja; s drugim lešem — moju naprtnjaču; a za trećeg izlaska ostvariti bijeg. Prva su dva izlaska ispala po planu. Pred treći izlazak čekaao sam, dok je moj prijatelj tražio komad kruha da imadnemo nešto hrane za prvih dana u šumi. Prolazile su minute, i bio sam sve nestrpljiviji što se on ne vraća. Nakon tri godine tamnovanja, dočaravao sam sebi slobodu, zamišljajući kako

će biti divno ići prema fronti. Ali do nje nismo ipak stigli. I srećom, jer smo istom poslije doznali kako je takav bijeg bio pogibeljan. No, baš u trenutku kad se moj prijatelj napokon vratio, logorska se kapija naglo otvorila. Sjajna, plavičasto obojena kola, označena crvenim križem, polagano su se kotrljala prema logorskom zborištu. To je bio delegat Crvenog križa iz Ženeve, i logor s njegovim stanovnicima bili su od tog časa pod njegovom zaštitom. Delegat se ukonačio u obližnjoj seljačkoj kući, da za slučaj bilo kakve nevolje bude blizu logora. I tko bi više tada razbijao još glavu mislima o bijegu? Istovarivale su se kutije s lijekovima, dijelile se cigarete, fotografirali su nas, i vladalo je ogromno veselje. Nije više bilo potrebno da riskiramo ići prema borbenim linijama.

U prvim minutama uzbuđenja zaboravismo na svoj treći leš, pa ga nešto kasnije odnesosmo i ukopasmo u malen grob za tri leša. Stražar koji nas je pratio i nadzirao — relativno dobroćudan — sad je odjednom postao vrlo ljubazan. Vidio je da se batina može okrenuti i pokušavao osvojiti našu naklonost. Pridružio se kratkoj molitvi koju smo izmolili nad leševima prije nego smo na njih bacili zemlju. Nakon napetosti i uzbuđenja prošlih dana i sati našeg utrkivanja sa smrću, riječi naše molitve za mir bile su najžarče što smo ih mogli izreći.

Tako je protekao naš zadnji logoraški dan, veseleći se unaprijed slobodi. Ali smo se veselili prerano. Delegat Crvenog križa uvjeravao nas je da je potpisan ugovor i da se logor ne smije evakuirati. Ali noću dođoše esesovci s kamionima i nalogom da se logor očisti. Preostali su kažnjenici trebali biti odvedeni u centralni logor odakle će navodno biti poslani, za idućih 48 sati, u Švicarsku — da se tamo zamijene za ratne zarobljenike. Esesovce smo jedva prepoznavali. Bili su vrlo ljubazni, nastojali nas nagovoriti da bez straha uđemo u kamione i govorili nam da trebamo biti zahvalni sretnoj sudbini. Oni koji su bili dosta snažni nagomilali su se u kamione, a ozbiljno bolesne i slabe su podizali. Moj prijatelj i ja (sada više nismo krili svoje naprtnjače) čekali smo u posljednjoj grupi, iz koje su trinaestorica imala biti

izabrana za slijedeći kamion. Glavni je liječnik izbrojio potreban broj, ali je propustio nas dvojicu. I tako smo mi zaostali. Iznenadeni, vrlo ljutiti i razočarani, okrivljavali smo glavnog liječnika, koji se ispričavao svojim umorom i rastresenošću. Reče nam dapače da je mislio da kanimo bježati. Nestrpljivo sjedosmo, s naprtnjačama na leđima, čekajući s još nekoliko kažnjenika na posljednji kamion. Čekali smo vrlo dugo, i najzad polegosmo na strunjače u opustjeloj stražarnici, iscrpljeni uzbudjenjima posljednjih sati i dana — u kojima smo se njihali između nade i razočaranja. Zaspali smo odjeveni i obučeni, spremni za pokret. — Probudio nas je tutanj topova i pušaka, blijesak svijetlećih raketa, zviždanje tanadi koja je probijala zidove barake. Glavni je liječnik dotrčao i komandirao da se zaštitimo na podu. Jedan logoraš skoči baš na moj trbuh: sasvim sam se probudio. Odmah shvatismo: do nas je stigla borbena linija. Pucnjava je jenjala, dan je svanjivao. Vani, na stupu kraj logorske kapije vijala se na vjetru bijela zastava. — Ali tek za par tjedana saznasmo kako se s nama, zadnjom šakom kažnjenika ovog logora, »sudbina« još u posljednjim satovima poigravala: doznasmo kako je malovrijedna svaka ljudska odluka, i to upravo onda kad se radi o životu ili smrti. Opet smo se morali sjetiti priče o Smrti u Teheranu — doznajući za sudbinu onih drugova koji su one noći na kamionima snivali o slobodi. Jer su preda mnom bile fotografije mojih pacijenata, snimljenih u malenom logoru blizu našeg — kamo su odvezeni, zatvoreni u barake i spaljeni. Na slikama se vide napola pougljenjeni leševi.

Toliko o apatiji, o otupjelosti čudi koja logoraša svlada, koja mu duševni život sroza na primitivniju razinu i učini bezvoljnim predmetom sudbine ili samovolje stražara, te ga napokon dotjera dotle da zazire od svakog stvaranja odluke. No apatija ima i svoje druge uzroke: nije, prema tome, samo obrambeni mehanizam duše. Isto kao i razdražljivost koja je — pored apatije — jedno od najistaknutijih obilježja logoraševe psihe. Među njihovim glavnim tjelesnim uzrocima nalaze se: glad i nedostatak sna. I u normalnom životu izaziva to čovjekovu apatiju i razdražljivost. Nedostatak sna dje-

lomično je bio uzrokovan — uporedo s krajnjom pretrpanosti logora i nehigijenskim prilikama — strašnim dodijavanjem gamadi.

K tim fizičkim uzrocima apatije i razdražljivosti valja još pribrojiti: nedostatak nikotina i kofeina. K tim tjelesnim uzročnicima logoraševa raspoloženja pridolaze dakako i duševni uzroci, i to u obliku nekih »kompleksa«. Većina logoraša trpi — kako je razumljivo — od svojevrstnih osjećaja manje vrijednosti. Svatko je od nas nekoć bio »netko«, ili je vjerovao da to jest. A sada ovdje s njim postupaju kao da je, doslovno, nitko. (Jasno je da se u logoru ne može uzdrmati svijest o osobnoj vrijednosti, usidrenoj u duhovnosti; ali koliko logoraša, i koliko ljudi uopće, imaju takvu čvrstu svijest svoje vrijednosti?) Ne misleći na duhovne vrednote, prosječni se logoraš osjeća potpuno deklasiran. Taj je doživljaj bio osobito aktualan naočigled kontrasta u sociološkoj strukturi logora. Ovdje mislim na onu manjinu »prominentnih« kažnjenika, na kape, kuhare, magazinere i »logorske policajce« — koji su kompenzirali svoj prvobitni osjećaj manje vrijednosti: ti se nisu osjećali deklasiranima kao obični kažnjenici, nego naprotiv — unaprijeđenim skorojevićima. Neki su čak gojili iluziju o svojoj veličini. Nutarnja reakcija gnjevne i zavidne većine prema toj favoriziranoj manjini izražavala se na razne načine, katkada u vicevima. Takav je jedan vic bio: Razgovaraju dva logoraša o svom kapu: »Zamisli! Poznavao sam tog čovjeka dok je bio samo predsjednik banke. Nije li sretan što se sad popeo tako visoko?«

Kad god je ponižena većina došla u konflikt s povlaštenom manjinom (za što je bilo mnogo prilika, počevši od dijeljenja hrane), razdražljivost je planula do vrhunca. Razdražljivost, koje smo fizičke uzroke naveli, potencirana je nadolaskom napetosti duševnih kompleksa svih prisutnih. Nije čudo što je takva napetost često prešla u opću tučnjavu. Kako je logoraš bio stalan očevidac prizora batinanja u logoru, to je u njega refleksi tučnjave bio u neku ruku uhodan. Ja sam i sam morao često doživjeti kako mi se snažno »ruka trza« i prijeti »okrznuti« kad te, gladna i neispavana, spopadne bijes. Neispavan sam tada bio osobito zato što smo

neko vrijeme smjeli grijati svoju baraku za tifusare i pritom morali noću paziti da se vatra u peći ne utrne. Tko je god ikako mogao, morao se izmjenjivati u čuvanju vatre. To su uostalom bili najidiličniji časovi mog tamnovanja: pružen na zemljanom tlu ispred peći, dok su bolesnici spavali ili buncali, pekao sam na žaru od ukradenog drvenog ugljena nekoliko ukradenih krumpira. Ali sam se stoga danju osjećao još umorniji i razdražljiviji. Tada sam, nedugo prije oslobođenja, morao kao liječnik zamjenjivati i oboljelog sobnog starješinu. Tako sam logorskim vlastima bio odgovoran i za održavanje čistoće u baraci — ako se ta riječ smije upotrijebiti za one prilike. Izlika inspekcije u baraci služila je više torturi negoli higijeni. Bolesnicima bi jedino bili pomogli lijekovi i bolja hrana, ali su se inspektori zanimali samo za to leži li na glavnom prolazu u baraci koji stručak slame, ili jesu li prljavi i ušljivi pokrivači pacijenata uredno omotani oko njihovih nogu. Prema sudbini logoraša bili su inspektori potpuno ravnodušni. Sa mnom su bili zadovoljni ako sam, skinuvši naglo svoju logorašku kapu s glave i zvečnuvši petama, žustro raportirao: »Baraka broj VI/9: 52 pacijenta, dva bolničara, jedan liječnik.« I nato bi otišli. Ali prije negoli su došli ja sam — katkada satima kasnije negoli su trebali doći ili uopće nisu došli — morao paziti da pokrivači budu ravni, skupljati trunke slame što su padali s ležajeva i vikati na bijednike koji su se na krevetima bacakali amo-tamo i ugrožavali sve moje napore oko urednosti i čistoće. Apatija je bila osobito teška u pacijenata s groznicom koji nisu nikako reagirali — dok se god na njih nije vikalo. A i to je katkada bilo uzaludno; i tada sam morao upotrijebiti strahovit napor samokontrole da ih ne udarim. Jer vlastita je razdražljivost visoko rasla pred tuđom apatijom, u vrijeme opasnosti skore inspekcije.

* * *

Nakon ovog pokušaja psihološkog opisivanja i psihopatološkog tumačenja tipičnih karakternih crta stanovnika koncentracionog logora, možda se stječe dojam kao da na ljudsko biće potpuno i neizbježno utječe logorska okolina. I doista je, u granicama psihologije kon-

centracionog logora, upravo logorski život sa svojom socijalnom strukturom određivao, naoko prisilno, ponašanje logoraša. No tu se moramo opravdano pitati: Što je s ljudskom slobodom? Ne postoji li duhovna sloboda ponašanja, sloboda stava prema okolini? Imade li zaista pravo naturalističko gledanje na svijet i život, prema kojemu čovjek nije ništa drugo nego proizvod mnogostrukih uvjeta i determinizama — bilo bioloških, psiholoških ili socioloških? Nije li dakle čovjek doista ništa više nego rezultat svoje tjelesne konstitucije, svoje karakterne dispozicije i svoje društvene situacije? I, napose, dokazuju li kažnjenikove reakcije na osobit svijet koncentracionog logora da se on ne može oteti utjecajima tog života, kojima je prisilno izložen? Zar on tim utjecajima mora podleći?

Na ta pitanja možemo odgovoriti bilo načelno ili iz iskustva. Iskustvo logorskog života pokazuje da čovjek »može drukčije« reagirati. Mnogo je bilo primjera, često herojskih, koji dokazuju da se apatija može nadvladati i da se razdražljivost može kontrolirati. Čovjek može očuvati tračak duhovne slobode i slobodnog stava prema okolini — dapače i u tako strašnim uvjetima fizičkog i psihičkog pritiska. Tko od nas preživjelih logoraša ne bi znao pripovijedati o ljudima koji su obilazili zborišta i barake, dijeleći ovdje dobru riječ, ondje svoj posljednji komadić kruha? Ako ih je i bilo malo, oni ipak pružaju dokaz da se čovjeku može oduzeti sve — osim jednoga: temeljnu ljudsku slobodu da u svim okolnostima izabere svoje držanje, da prihvati svoj vlastiti put. A izabirati se moralo neprestano! Svaki je dan i svaki sat donosio priliku da stvoriš neku odluku kojom si određivao da li ćeš se ili se nećeš podvrgnuti silama koje su prijetile da ti oduzmu tvoju pravu osobnost, tvoju nutarnju slobodu; i kojom si određivao hoćeš li ili nećeš biti igračka okoline, odričući se svoje slobode da bi se poistovjetio s uzorkom tipičnog logoraša.

S tog gledišta, duševne su reakcije stanovnika logora očito više od pukog izraza nekih tjelesnih, duševnih i društvenih uvjeta — mađa svi ti uvjeti (loša ishrana, prekratko spavanje i razni duševni kompleksi) u neku ruku sugeriraju da logoraš mora potpasti »za-

konitosti« tipične logoraške psihe. Posljednja analiza pokazuje da je ono što je od čovjeka naoko stvorio logor — ipak rezultat nutarnje logoraševe odluke. Načelno može svaki čovjek, pa i u takvim okolnostima, nekako odlučiti što će — u duhovnom pogledu — biti: tipičan logoraš — ili čovjek koji i tu čuva svoje ljudsko dostojanstvo.

Dostojevski je jednom rekao: »Jednoga se bojim: da ne budem dostojan svojih patnji.« Ta se misao nametala često kad si upoznao one mučeničke likove kojih je ponašanje u logoru, njihova patnja i smrt potvrdila činjenicu da se zadnji tračak slobode ne može izgubiti. Doista se može reći da su oni bili dostojni svojih patnji. Oni su dokazali da pravo trpljenje znači nutarnje ostvarenje. Duhovna sloboda, koja se čojeku ne može oduzeti, pruža mu do posljednjeg daha mogućnost da svoj život osmisli. Jer nema svoj smisao jedino djelatni život kada čovjek može stvaralačkim načinom ostvarivati vrijednosti; niti jedino uživalački život koji čovjeku daje mogućnost da se ispuni doživljajem ljepote — u prirodi i umjetnosti; nego svoj smisao zadržava i život koji — kao u logoru — nema više nikakve šanse ostvarivanja stvaralačkih ili uživačkih vrijednosti, nego mu samo još pušta šansu čudoredno najvrednijeg držanja, tj. kakav on zauzima stav prema krajnjoj ograničenosti svoje egzistencije. Život stvaranja i život uživanja vrijednosti njemu je davno uskraćen. Ali smisao imade ne samo stvaralački i uživački život, nego: ako život uopće imade smisla, onda mora imati svoj smisao i trpljenje. Ta patnja spada nekako u život . . . isto kao i sudbina i umiranje. Nevolja i smrt objedinjuju istom ljudski život u jedinstvenu cjelinu.

Način kojim čovjek prihvaća svoju neotklonjivu sudbinu i sve patnje što ih ona sa sobom donosi, način kojim uzima na leđa »svoj križ« pruža mu mnoge mogućnosti — pa i u najtežim okolnostima i do zadnjeg njegova daha — da svome životu pridadne dublji smisao. Prema tome je li tko hrabar, dostojan i nesebičan, ili pak — u oštroj borbi za samoodržanje — zaboravlja na svoju čovječnost te se srozava na životinjsku razinu, na što je podsjetila psihologija logoraša: prema tome je

čovjek ostvario ili upropastio čudoredne mogućnosti svoje mučne situacije i svoje teške sudbine, i prema tome on jest ili nije »svoje patnje dostojan«.

I neka nitko ne misli da su ova razmišljanja van-svjetska i predaleko od stvarnog života. Istina, rijetki su ljudi dorasli takvoj moralnoj visini; samo su rijetki kažnjenici sačuvali netaknutu svoju nutarnju slobodu i vinuli se do onih vrijednosti što ih omogućuje patnja. Ali čak i samo jedan takav primjer dovoljno dokazuje da čovjeka može njegova nutarnja snaga uzdići iznad njegove vanjske sudbine. Takvih ljudi ima mnogo, dakako i izvan koncentracionog logora. Svuda se čovjek sučeljuje sa sudbinom, i svuda mu se pruža mogućnost da nešto ostvari svojim trpljenjem. Dosta je pomisliti na sudbinu neizlječivih bolesnika. Jednom sam pročitao pismo relativno mladog pacijenta kojim javlja svom prijatelju da je upravo doznao kako mu ne preostaje dugo živjeti; i kako se prisjeća nekog filma o čovjeku koji je hrabro i dostojno išao u susret smrti; onda mu se činilo da je to »dar s neba«, a sada — pisao je dalje — pruža sudbina i njemu jednaku šansu.

Tko od nas, koji smo prije više godina gledali film »Uskrnuće« prema Tolstojevu romanu, nije onda mislio: To su velike sudbine i veliki ljudi, a nas to nikad neće zadesiti i nećemo imati priliku uzrasti do takve ljudske veličine. I zatim smo u najbližoj kavani, uz šalicu kave, zaboravili te metafizičke misli koje su na čas zaokupile našu svijest. Pa kad smo sami sučeljeni s teškom sudbinom, kad smo sami stajali pred odlukom da se dostojno ponesemo sa sudbinom, tada smo već davno zaboravili na svoju mladenačku odvažnost i — zatajili smo . . .

Možda je tko od nas jednog dana ponovo sjedio u kinu gledajući isti ili sličan film pa su mu se, pred duševnim očima, odvijale slike vlastitih uspomena na ljude koji su u životu ostvarili mnogo više nego može iznijeti kakav sentimentalni film. Sjetit će se nutarnje veličine u detaljima povijesti ovog ili onog čovjeka — kao na primjer povijesti umiranja mlade žene u koncentracionom logoru, kojega sam sâm bio svjedok. Pripovijest je jednostavna — nema se što pripovijedati i može izgledati kao izmišljena —, no meni zvuči kao poema:

Ta je žena znala da joj je slijedećih dana umrijeti. Bila je ipak vedra. »Zahvalna sam sudbini što me ovako teško pogodila. U svom sam prijašnjem životu bila razmažena, i nisam ozbiljno uzimala svoje duhovne ambicije.« U svojim posljednjim danima bila je sasvim produhovljena. »To stablo preda mnom jedini mi je prijatelj u mojoj osamljenosti«, reče pokazujući kroz prozor. Vani je procvao kesten, i s bolesničkog se drvenog ležaja mogla vidjeti samo jedna grana sa dva cvijeta. »S tim stablom često razgovaram«, reče zatim. Nisam shvatio njezine riječi: da možda ne bulazni i nema li halucinacije? Stoga sam je upitao da li joj stablo odgovara i što. Na to mi je odgovorila: »Reklo mi je: ja sam tu, tu sam ja — Život, vječni Život . . .«

Već smo istaknuli da posljednji razlog nutarnje čovjekove deformacije nisu nabrojani psiho-fizički uzroci, nego se ona konačno zasniva na slobodnoj odluci. Psihološka su opažanja logoraša pokazala da utjecajima logorske sredine potpada, u razvoju svog karaktera, jedino onaj tko je prije duhovno i ljudski »pao«; a padaju oni koji nemaju nutarnjeg oslonca! U čemu bi se mogao i morao sastojati taj nutarnji oslonac: to se ovdje pita.

Kad bivši logoraši pišu ili izvještavaju o svojim iskustvima, priznaju da je najubitačniji utjecaj na njih vršilo to što nisu znali koliko će trajati njihovo tamnovanje. Nije im bio poznat termin otpuštanja iz logora. (U našem je logoru bilo besmisleno o tome uopće govoriti.) Zapravo je rok otpuštanja bio ne samo nesiguran, nego praktički i neograničen. Jedan je poznati psiholog život u koncentracionom logoru označio kao »provizornu egzistenciju«; mi možemo dodati da se logoraševa egzistencija može definirati kao »provizorna egzistencija nepoznata trajanja«.

Kad su novajlije stigle u logor, obično nisu ništa znali o prilikama u logoru. Povratnici iz logora su morali šutjeti, a iz nekih se logora nitko nije vratio . . . Došavši u logor, izmijenio se njihov nutarnji scenarij: sa svršetkom neizvjesnosti nastupila je neizvjesnost svršetka. Nemoguće je bilo predvidjeti da li će uopće i kada će svršiti takva egzistencija.

Latinska riječ »finis« ima, kako je poznato, dva značenja: svršetak i cilj. Stoga čovjek koji nije mogao predvidjeti svršetak svoje (provizorne) egzistencije, nije također mogao živjeti za neki cilj. On više ne može (što može čovjek u normalnom životu) egzistirati za budućnost. A time se mijenja cjelokupna struktura nutarnjeg života. U logoraša tada nastupaju znakovi propadanja koji su nam poznati iz drugih područja života. U sličnoj se psihološkoj situaciji nalazi, na primjer, nezaposlen radnik; i njegova je egzistencija provizorna, ni on ne može — u nekom smislu — živjeti za budućnost i za neki cilj u toj budućnosti. Na temelju brojnih psiholoških istraživanja nad nezaposlenim rudarima mogao se točno ispitati utjecaj takve deformirane egzistencije na »doživljaj vremena« ili »nutarnje vrijeme«, kako se to u psihologiji zove.

U logoru je bilo ovako: maleni je vremenski rok, npr. dan koji je ispunjen mnogim šikanacijama, izgledao beskrajno dug; a dulji je rok, npr. tjedan sa svakodnevnom jednoličnošću, izgledao kao da prolazi vrlo brzo. I svi smo se slagali u tom da dan traje duže od tjedna! Tako smo paradoksnno doživljavali vrijeme.

U vezi s time možemo se podsjetiti točnih psiholoških opažanja koja je Thomas Mann iznio u romanu »Čarobno brdo«, gdje se prikazuje duševnost ljudi koji su u sličnoj psihološkoj situaciji: bolesnici u tuberkuloznom sanatoriju, kojima je također nepoznat termin otpuštanja te žive egzistencijom »bez budućnosti«, koja nije usmjerena na budući cilj — kao i stanovnici koncentracionog logora.

Jedan mi je logoraš pričao da je, marširajući u koloni pristiglih kažnjenika od kolodvorske postaje do logora, imao osjećaj kao da stupa u povorci »iza svoga vlastitog leša«. Tako je intenzivno doživljavao gubitak svoje budućnosti da je morao gledati na svoj život kao na prošlost, kao na — mrtvaca. Ali doživljaj da si »živi leš« produbljivao se i drugim uzrocima. U vremenu si osjećao neograničenost svog tamnovanja, u prostoru pak uske granice zatvora: što se god nalazilo izvan bodljikave žice činilo se nedostupno i konačno nekako ne-

stvarno. Događaji što se vani zbivaju isto kao i ljudi izvan logora, sav normalni život tamo vani — logorašu se čini nekako sablastan. Kad god na nj pogleda, život mu izvan logora izgleda kako bi možda izgledao pokojniku koji »odonud« pogleda na ovaj svijet. Prema normalnom svijetu stiće logoraš, pomalo, osjećaj kao da je »izvan njega«.

Budući da je logoraš izgubio svoj oslonac na ciljeve u budućnosti, to se njegov nutarnji život morao baviti mislima na prošlost. O tendenciji osvrtnja na prošlost govorili smo već u drugom kontekstu. Ona služi nijekanju sadašnjosti sa svim njezinim strahotama. No nijekanje sadašnjosti i njezine stvarnosti krije u sebi, s moralnog stajališta, neke opasnosti. Jer se na taj način lako previde mogućnosti pozitivnih ostvarenja — kojih je i u logoru bilo, kako dokazuju herojski primjeri. Potpuno nijekanje stvarnosti, u doživljavanju provizornosti egzistencije, zavodilo je logoraša na to da se sa svim prepusti i propada — kad je ionako sve »besciljno«. Takvi ljudi zaboravljaju da upravo ta izvanredno teška vanjska situacija daje čovjeku priliku da duhovno poraste iznad samoga sebe. Mjesto da vanjske teškoće logora prihvate kao test svoje nutarnje snage, oni svoju stvarnu egzistenciju ne uzimaju ozbiljno i preziru je kao nešto nepravo pred čim se najbolje zatvoriti — tako da se bave samo svojim prošlim životom. Život takvih ljudi tada zapne — mjesto da se, usred najvećih teškoća tamnovanja, uzvine do moralne visine. Dakako, malobrojni su za to sposobni; ali tima je uspjelo i bilo dano da — dapače i u vanjskom neuspjehu i u smrti — dosegnu ljudsku veličinu koja im možda u njihovu običnom životu nikad ne bi bila dosuđena. Na nas druge, sve osrednje i mlitave, mogle bi se primijeniti Bismarckove riječi: »U životu je kao kod zubara: neprestano misliš da će najgore istom doći, a već je sve gotovo.« Uz malu izmjenu, mogli bismo reći da su ljudi u koncentracionom logoru većinom vjerovali da su prave prilike života za njih prošle — a u zbilji se njihova prilika sastojala u tom što će oni iz svoga logorskog života učiniti: jadno vegetiranje — kao tisuće logoraša, ili nutarnju pobjedu — kao rijetki i malobrojni . . .

Utud je jasno da je svaki pokušaj suzbijanja psihopatoloških pojava na logorašu, u smislu psihoterapije ili psihohigijene, morao ići za tim da logoraša duhovno podigne, da ga ponovo usmjeri na budućnost i na ciljeve u budućnosti. Pojedini su logoraši to pokušavali instinktivno sami od sebe. Čovjekovo je svojstvo da može egzistirati jedino u vidu budućnosti, nekako — sub specie aeterni (u vidu vječnosti). K tome se vidu budućnosti, u svojim teškim trenucima, uvijek utječe. Katkada se to događalo u obliku trika. Sjećam se svoga vlastitog doživljaja: gotovo plaćući od bola na nogama i od ledenog vjetrova, šepao sam u koloni nekoliko kilometara od logora do radilišta. Neprekidno sam mislio na stotinu sitnih problema našega bijednog logorskog života: Što će nam večeras dati jesti? Hoću li zamijeniti za kruh krišku kobasice koju ćemo možda dobiti kao »dodatak«? Hoću li zamijeniti svoju zadnju cigaretu — od premije prije 14 dana — za porciju juhe? Gdje bih našao komad žice kojom bih nadomjestio vezice na cipelama? Hoću li na vrijeme stići da se na radilištu pridružim svojoj radnoj grupi, ili će me dodijeliti kojoj drugoj grupi — možda s nekim brutalnim predradnikom? Što ću poduzeti za dobre odnose s kapom koji bi mi pomogao da dobijem posao u logoru — umjesto da svakodnevno pješačim daleko na radilište? I već mi se zgradilo to stanje nutarnje prisile, koje me svakog dana i svakog sata mučilo istim mislima. Tada se poslužih trikom: odjednom ugledah sebe na predavačkom podiju dobro osvijetljene, tople i lijepe predavaonice, a preda mnom pažljivi slušatelji na udobnim mekim stolcima; govorim . . . o psihologiji logoraša! Tako se sve ovo što me muči i tišti objektiviralo, i ja to opisujem s višeg stajališta znanosti. — Tim mi je trikom nekako uspijevalo podići se iznad svoje stvarnosti i svoje muke, te na nju gledati kao da je već prošlost a ja sa svojom patnjom predmet interesantnog psihološko-znanstvenog istraživanja, što ga sam poduzimam. Spinoza u svojoj Etici kaže: »Affectus, qui passio est, desinit esse passio simulatque eius clarum et distinctam formamus ideam«. (Osjećaj trpljenja prestaje biti trpljenje čim o njem oblikujemo jasnu i razgovijetnu predodžbu.)

!Tko, naprotiv, ne može više vjerovati u budućnost — u svoju budućnost —, taj je u logoru bio izgubljen. S gubitkom vjere u budućnost izgubio je svoj duhovni oslonac, prepustio se i izložio tjelesnom i duševnom propadanju. To se većinom događalo dapače vrlo naglo, kao u nekoj krizi — koje su simptomi iskusnom logorašu poznati. Svi smo se bojali tog časa — ne za sebe, što bi bilo besmisleno, nego za svoje prijatelje. Obično je počelo tako da se logoraš jednog dana nije htio ujutro obući i umiti i izaći na zborište. Nikakve molbe, prijetnje ili udarci nisu djelovali. On je samo, gotovo nepomično, ležao. Ako je kriza nastupila zbog bolesti, nije htio na ambulantu ili bilo što za sebe učiniti. Naprosto se predao! Ležao je u svojim izmetinama i ni za što se nije uzbuđivao.!

Tijesna veza između tog opasnog samopredanja i gubitka vjere u budućnost pokazala mi se jednom na dramatičan način: moj sobni starješina, inače dosta nepoznat inozemni kompozitor i libretist, povjerio mi se jednog dana. »Ti doktore, nešto bih ti ispričao. Nedavno sam imao interesantan san. Neki mi glas reče da zaželim što god hoću — trebam samo reći i dobit ću odgovor na bilo koje pitanje. I znaš što sam pitao? Želim znati kada će rat za mene svršiti. Razumiješ li, doktore, što mislim: za mene! To jest, htio sam znati kad ćemo mi, kad će naš logor biti oslobođen, i svršiti naše patnje.« »A kad si to snivao«, upitah. »U veljači 1945.«, odgovori (a bili smo na početku ožujka). »I što ti je glas odgovorio?«, upitah dalje. Nato je potihio i tajnovito šapnuo: »30. ožujka . . .«

Kad mi je F. pripovjedio taj svoj san, bio je još pun nade i uvjeren da će se njegov glas obistinuti. Ali prorečeni se rok sve više približavao — a prema vijestima koje su dopirale u logor bilo je sve manje vjerojatno da ćemo još u ožujku biti oslobođeni. Tada se dogodilo ovo. 29. ožujka F. je iznenada s visokom temperaturom obolio; 30. ožujka — kad je po njegovu proroštvu trebao završiti rat i njegove patnje — počeo je bulazniti i gubiti svijest; a 31. ožujka bio je mrtav. Po svim vanjskim znakovima, umro je od tifusa.

!Tko zna kako je tijesna veza između čovjekova duševnog raspoloženja — njegove hrabrosti i nade, odnosno njihova nestanka — i otpornosti njegova organizma, lako će razumjeti kako nenadani gubitak hrabrosti i nade može biti smrtonosan: moj je drug F. na kraju krajeva umro zato što se teško razočarao zbog izostanka točno očekivanog oslobođenja pa se nenadano snizila otpornost njegova organizma protiv latentne infekcije tifusa. Njegova je vjera u budućnost i volja za budućnost bila paralizirana pa je organizam podlegao bolesti — i tako se proroštvo njegova sna konačno ispunilo.!

Opazanja tog pojedinog slučaja i iz njega izvedeni zaključci slažu se s onim na što me je upozorio naš glavni liječnik. Rata smrtnosti u tjednu između Božića 1944. i Nove godine 1945. porasla je iznad svih dotadašnjih iskustava. Po njegovu mišljenju nije se taj porast mogao objasniti ni težim uvjetima rada ili pogoršanom ishranom, ni promijenjenim vremenskim prilikama ili novim epidemijama, nego se uzrok masovnog umiranja mogao potražiti jedino u tom što je većina logoraša gojila naivnu nadu da će za Božić biti kod kuće. Kako se vrijeme približavalo a ohrabrujućih vijesti nije bilo, logoraši su izgubili nadu pa ih je svladalo razočaranje, što je nepovoljno djelovalo na otpornost njihova organizma i mnogi su od njih umrli.

Kako smo već rekli, svaki pokušaj da u logoraša podignemo duševnu snagu pretpostavlja da nam je uspjelo usmjeriti ga na neki cilj u budućnosti. Deviza — pod kojom se poduzimaju sva psihoterapeutska ili psihohigijenska nastojanja oko logoraša — mogu biti Nietzscheove riječi: »Tko zna zašto da živi, podnijet će gotovo svakojako kako da živi.« Kad god se za to pružila prilika, valjalo je logorašima dovesti u svijest neko »zašto« — neki cilj — njihova života, da bi bili jači u podnošenju užasnoga »kako« njihove egzistencije. Ja o tome tko svome životu nije više nalazio smisla, nikakva cilja, nikakve svrhe, i prema tome — nikakva oslonca da nastavi živjeti. Ti su ljudi, bez nutarnjeg oslonca, brzo bili izgubljeni. Tipičan odgovor kojim je takav čovjek odbacivao sve razloge ohrabrenja, glasio

je uvijek: »Od života nemam više što očekivati.« I što da na to odvratimo?

Ovdje je potrebna temeljita promjena u postavljajući pitanja o smislu života: Moramo naučiti, i očajnike učiti, da doista nije važno što mi od života očekujemo, nego je naprotiv važno što od nas očekuje život! Filozofskim jezikom, moglo bi se reći da se ovdje radi o svojevrsnom kopernikanskom obratu: naime, da više ne pitamo za smisao života, nego da sebe doživljavamo kao da smo pitani, kao one kojima život svakog dana i svakog časa postavlja pitanja — na koja nam valja odgovoriti, i to — ne mozganjem i retorikom, nego svojim djelovanjem i pravim ponašanjem. Živjeti, na kraju krajeva, znači: biti odgovoran za davanje pravih odgovora na životna pitanja, za ispunjivanje zadataka što ih od svakog pojedinca život traži, za ispunjenje zahtjeva svakog časa.

Taj zahtjev — i prema tome smisao egzistencije — varira od čovjeka do čovjeka i od časa do časa. Ne može se dakle općenito odrediti smisao čovjekova života, ne može se općenito odgovoriti na pitanje tog smisla; život — kako ga ovdje zamišljamo — nije nešto neodređeno, nego nešto sasvim zbiljsko i konkretno, kao što su i životni zadaci vrlo realni i konkretni. Konkretna stvarnost donosi sa sobom čovjeku sudbinu, koja je za svakoga neponovljiva i jedincata (od svih različita). Nijedan se čovjek i nijedna sudbina ne može usporediti s drugim čovjekom i s drugom sudbinom. Nijedna se situacija ne ponavlja, i svaka od njih traži drukčiji odgovor. Jedanput njegova konkretna situacija zahtijeva aktivnost — da pokuša, dakle, djelotvorno oblikovati svoju sudbinu; drugi put, da uluči priliku te vrijednosti ostvari doživljajno (uživački); drugi put opet da svoju sudbinu jednostavno primi uprav — kao »svoj križ«, kako smo već gore rekli. No svaka je situacija obilježena svojom neponovljivošću i jedincatošću, te dopušta uvijek samo jedan jedini — onaj pravi »odgovor« na pitanje koje je sadržano u situaciji.

Kada dakle konkretna sudbina nametne čovjeku patnju, morat će on u patnji vidjeti zadatak — i to neponovljivi zadatak. Čovjek mora i naočigled patnje doći

borbom do svijesti da je on u njoj tako reći na cijelom svijetu — neponovljiv i jedincat. Nitko mu patnju ne može skinuti, niti mjesto njega trpjeti. Ali u tom kako on sam podnosi svoju patnju nalazi se i neponovljiva šansa za jedinstveno ostvarenje.

Za nas logoraše nije sve to nipošto bila spekulacija, daleko od života. Takve su nam misli jedine mogle pomoći! Jer one su nas čuvale od očaja i onda kad nismo više vidjeli nikakve šanse da ćemo iznijeti živu glavu. Ta mi smo davno prešli stadij traženja životnog smisla, kako se ono često naivno postavlja te jedino znači ostvarivanje nekog cilja svojim radom. Nas je zanimao smisao života kao cjeline koja obuhvaća i smrt, te garantira smisao — ne samo »života«, nego smisao patnje i umiranja: za taj smo se smisao borili!

Jesmo li jednom otkrili smisao patnje, tada više nismo umanjivali ili ignorirali težinu logorskog života, »potiskujući« strašnu stvarnost ili je ignorirajući — možda jeftinim ili isforsiranim optimizmom. Nama je patnja postala zadatak, i nismo se željeli zatvoriti njezinoj smislenosti. Ona nam je otkrila svoj ostvarenjski karakter — koji je potaknuo Rilkea da uzvikne: »Wieviel ist aufzuleiden!« (Koliko li nam je pretrpjeti.) Kao što se kaže »aufarbeiten« (izraditi), tako Rilke kaže »aufleiden« (is-trpjeti).

Nama je valjalo mnogo toga prepatiti. Zato je bilo potrebno stvarima — patnjama — u neku ruku gledati u oči; dakako, uz opasnost da budemo katkada »mekani« . . . da se možda ponekad u potaji siti isplaćemo. Tih se suza ne bi trebalo stidjeti, jer one posvjedočuju nečiju hrabrost: hrabrost trpljenja! No za to je malo tko znao, i to se samo katkada priznalo — kao što je učinio onaj drug koji je, na moje pitanje kako mu je nestao otok (od gladi), priznao: »Pa . . . isplakao sam ga.«

Skromni su počeci psihoterapije i psihohigijene u logoru, ako su bili ostvarivi, bili individualni ili kolektivni. Što se tiče individualnih, često su bili hitni i usmjereni na to da se život spasi. Ti su se pokušaji obično poduzimali radi predušetanja samoubojstva. U

logoru je postojala najstroža zabrana spasiti čovjeka koji je pokušao samoubojstvo. Bilo je službeno zabranjeno skinuti čovjeka koji se objesio. Stoga je bilo važno da se takvi pokušaji unaprijed spriječe. Sjećam se dvaju »slučajeva« planiranog samoubojstva koji su bili međusobno napadno slični. Obojica su izrazila svoju nakanu samoubojstva. Obojica su iznosila tipičan razlog da »od života nemaju što očekivati«. Obojicu je trebalo uvjeravati da život od njih nešto očekuje. I doista se ustanovilo da je jednoga od njih očekivalo, u inozemstvu, dijete koje je on obožavao; a na drugoga je čekala stvar, a ne osoba. Bio je to znanstvenik koji je o jednoj temi napisao više knjiga, ali ih je još valjalo dovršiti. Taj njegov posao ne bi mogao obaviti nitko drugi — kao što ni onog prvog nitko ne bi mogao zamijeniti u očinskim osjećajima prema djetetu: »neponovljivost i jedincatost«, koja obilježuje svakog čovjeka te svakoj pojedinačnoj egzistenciji daje smisao, važi dakle jednako za rad i stvaralaštvo kao i za čovjeka i njegovu ljubav. Ta nezamjenljivost i nezastupljivost svake pojedine osobe jest ono što osvjetljuje svu veličinu odgovornosti što je čovjek ima za svoj život i za nastavak svog života. Čovjek koji je postao svjestan te odgovornosti, što je ima prema djelu koje na nj čeka ili prema ljubljenoj osobi koja na nj čeka, takav čovjek nikad neće biti kadar odbaciti svoj život. Ta poznato mu je »zašto« da egzistira — pa će stoga moći podnijeti svako »kako« svoje egzistencije.

Mogućnost kolektivne psihoterapije bila je u logoru, dakako, vrlo ograničena. Dobar primjer vrijedio je u tom pogledu mnogo više od riječi. Ako primjerice neki sobni starješina nije bio zaguljen, imao je on stotinu prilika da svojim iskrenim i ohrabrujućim načinom moralno djeluje na svoje podložne. No premda primjer snažnije djeluje, nekada je snažno djelovala i riječ — osobito onda kad je, zbog nekog vanjskog povoda, nutarnji odaziv bio jači. Tako se sjećam kako je u niže opisanoj prilici kolektivnim nagovorom psihoterapeutski iskorištena nutarnja spremnost logoraša čitave jedne barake, koja je bila pojačana vanjskom situacijom.

Bio je to težak dan: Nedavno je na zborištu bilo oglašeno što će se unaprijed smatrati sabotажom i prema tome biti odmah kažnjeno vješanjem. Među takve zločine navedeno je otkidanje uskih traka sa starih pokrivača (od čega smo mnogo puta pravili improvizirane dokoljenice) i najmanje krađe. A posljednjih je dana jedan logoraš koji je skapavao od gladi prodro u spremište krumpira i ukrao nekoliko kilograma krumpira. To se otkrilo i »provalnika« su identificirali drugi kažnjenici. Kad su logorske vlasti stvar nanjušile, tražile su da se krivac preda — inače će čitav logor jedan dan postiti. Dakako, 2500 logoraša radije je postilo negoli jednog druga predalo na vješala. Uvečer smo tog dana ležali u svojoj baraci vrlo loše raspoloženi. Cula se jedva koja riječ, i to samo razdražljiva. Tada je još i svjetlo nestalo. Raspoloženje je palo na najniži stupanj. Ali naš je sobni starješina bio iskusan čovjek. Improvizirao je kratak razgovor o svemu što nam se tada vrzlo u našim mislima. Govorio je o mnogim drugovima koji su posljednjih dana umrli — od bolesti ili zbog samoubojstva. Govorio je i o vjerojatnom uzroku kako jednog tako i drugog načina smrti: o očaju. Želio je neka objašnjenja kako bi se možda mogle očuvati buduće žrtve toga smrtonosnog duševnog očaja — i apostrofirao je mene! Bog mi je svjedok da tog časa nisam bio raspoložen za psihološka tumačenja ni za propovijedi kojima bih svoje drugove tješio i, u neku ruku, primijenio na njih liječničko dušobrižništvo. Bio sam gladan i promrzao, mlitav i razdražljiv; ali sam se morao pribрати i iskoristiti tu jedinstvenu priliku, jer je tada ohrabrenje bilo potrebno ne ikad.

I počeo sam. Prihvatio sam se najjeftinije utjehe: rekoh da naša tadašnja situacija nije nipošto najstrašnija od svih koje se u Evropi šeste godine Drugog svjetskog rata mogu zamisliti; najprije sam dakle želio iskoristiti djelovanje kontrasta. Zatim rekoh da bi se svaki od nas trebao pitati što je zapravo nenadoknativo izgubio: time sam smjerao na to da za većinu to nije bilo mnogo. Tko je još u životu, ima razloga da se nada. Zdravlje, obiteljska sreća, uspješnost u zvanju, imutak, društveni položaj — sve se to, rekoh, dađe obnoviti ili

ponovo ostvariti. »Još nam kosti nisu polomljene!« I što smo god morali pretrpjeti — moglo bi nam u budućnosti vrijediti. Citirao sam Nietzschea: »Was mich nicht umbringt, macht mich stärker.« (Što me ne ubi — učini me jačim.)

Zatim sam prešao na budućnost. Sudeći nepristrano, budućnost nam izgleda beznadna. Svatko može za sebe prosuditi kako su mu malene šanse da će preživjeti. U logoru još nije vladala epidemija pjegavca, ipak sam svoje izgleda da preživim procjenjivao otprilike na 5%. I to sam ljudima rekao! Ali im također rekoh da — usprkos tome — nipošto ne kanim očajati niti baciti koplje u šaš. Jer nitko ne zna budućnost, nitko ne zna što će mu možda slijedeći trenutak donijeti. Pa ako i ne možemo u narednih nekoliko dana očekivati senzacionalne ratne događaje — tko bi mogao znati bolje od nas, koji imamo logorskog iskustva, da se često pruži nenadana velika šansa, barem pojedincima: da nepredviđeno budeš dodijeljen specijalnoj grupi s vrlo dobrim uvjetima rada — što se smatra najvećom »srećom« za logoraša.

Ali nisam govorio jedino o budućnosti i o mraku kojim je ona zastrta te o sadašnjosti sa svim njezinim patnjama, nego sam govorio i o prošlosti — o njezinim radostima koje nas obasjavaju još i u ovoj tami. Ponovo sam citirao pjesnika — da ne izgledam župnički — koji kaže: »Was du erlebt, kann keine Macht der Welt dir rauben.« (Što si doživio, ne može ti oteti nikakva sila na svijetu.) Ne samo ono što smo doživjeli, nego i ono što smo uradili, ono što smo ikad plemenito mislili, i ono što smo pretrpjeli . . . sve smo to unižili u stvarnost, jednom zauvijek. I premda je sve to prošlost — upravo je u prošlosti zauvijek osigurano! Prošli je bitak također bitak — možda najsigurniji način bitka.

I još sam govorio o mnogostrukim mogućnostima da se život ispuni smislom. Pripovijedao sam svojim drugovima (koji su nepomično ležali i katkada uzdah-nuli) o tom da ljudski život ima uvijek i u svim uvjetima smisao, i da taj beskrajni smisao egzistencije uključuje u sebi patnju i umiranje, nevolju i smrt! Pozvao

sam te jadnike, koji su me pažljivo u mraku slušali, da stvarima i ozbiljnosti našeg položaja gledaju u oči da ne klonu, nego sačuvaju hrabrost, svjesni da čak ni bezizglednost naše borbe ne može oduzeti njezin smisao i njezinu vrijednost. Na svakoga od nas, rekoh im, gleda u ovim teškim trenucima — i gledat će pogotovo u skromnom zadnjem trenutku za mnoge od nas — hrabrećim pogledom prijatelj ili žena, netko živ ili mrtav, ili Bog: i taj od nas očekuje da ga ne razočaramo, i da trpimo i umremo — ne bijedno, nego ponosno!

Najzad sam govorio o našoj žrtvi; da ona svakako ima smisla. U naravi je žrtve da pretpostavljamo kako se njome, u ovom svijetu materijalnih uspjeha, naoko ništa ne postizava: bilo da je govor o žrtvovanju sebe za političku ideju, ili o žrtvovanju za drugog čovjeka. Onaj tko među nama ima vjeru u religioznom smislu, lako će to razumjeti. Pripovijedao sam o drugu koji je u početku svog tamnovanja predložio Bogu: neka zbog njegove patnje i smrti bude očuvana od teške smrti jedna njemu mila osoba. Tome čovjeku trpljenje i umiranje nije bilo besmisleno, nego je — kao žrtva — zado-bilo najdublji smisao. Nije htio trpjeti i umrijeti bez smisla; a to nećemo ni mi! I trudilo sam se svojim riječima da taj zadnji smisao dadem našem životu — ovdje u ovoj baraci, sada u ovoj praktički bezizglednoj situaciji.

I vidio sam da su moji napori urodili plodom. Odmah zatim se upalila jedna žarulja na jednoj gredi naše barake, i vidio sam bijedne likove svojih drugova kako šepajući dolaze da mi sa suzama u očima zahvale . . . Ali moram priznati da sam inače vrlo rijetko imao nutarnju snagu da sa svojim supatnicima uspostavam kontakt, i da sam u tome mnogu priliku promašio.

* * *

Sad dolazimo do trećeg stadija kažnjenikovih duševnih reakcija: do psihologije logoraša poslije njegova oslobođenja. Ali prije toga razmotrimo pitanje koje se psihologu često postavlja, osobito ako imađe osobnih iskustava iz logorskog života: o psihologiji logorskih stražara. Kako mogu ljudi od krvi i mesa s logorašima postupati onako kako ovi pripovijedaju? Ako se to do-

ista događalo, pita se kako je to psihološki moguće. Da na pitanje odgovorimo, ne ulazeći u potankosti, moramo upozoriti na slijedeće: Prvo, među logorskim stražarima bilo je izrazitih sadista, u strogom kliničkom značenju riječi. Drugo, sadisti su se upravo i tražili kad god je bio potreban odred stražara za teške zadatke.

Kad smo na radilištu, u čijoj zimi i praktički bez odgovarajuće odjeće, radili u jarku, te se smjeli — svaka dva sata — kroz nekoliko minuta ogrijati kraj male peći koja se ložila suvarcima i otpacima drva, mi smo se dakako tome vrlo veselili. Ali se često našao neki predradnik kojemu je bilo veliko zadovoljstvo da nam to veselje oduzme, i na licu mu se zrcalila sadistička naslada kad nam je grijanje samovlasno zabranio a peć izvrnuo i njome tresnuo u snijeg. Kad se tko esesovcima »nije svidao«, tada se uvijek među njima našao netko tko je bio poznat po sadističkoj sklonosti prema torturi i u njoj bio specijaliziran — pa su k njemu nesretnika poslali.

† Treće, osjećaji većine logorskih stražara naprosto su otupjeli gledajući godinama brutalne postupke u logoru. Ti su moralno otupjeli i duševno otvrdnuli ljudi uglavnom otklanjajući od sebe sadizam; ali to je bilo sve, jer protiv sadizma drugih nisu dakako ništa poduzimali.

Četvrto, valja reći da je i među logorskim stražarima bilo nekih koji su — recimo, u moralnom pogledu — bili saboteri. Ovdje ću navesti samog zapovjednika logora, u kojem sam bio naposljetku i iz kojeg sam oslobođen. Bio je esesovac. Poslije oslobođenja logora ustanovilo se nešto, što je dotada bilo poznato jedino logorskom liječniku (koji je bio kažnjenik): da je logorski zapovjednik potajno trošio iz svog džepa znatne svote novaca da iz najbližeg trgovišta nabavi lijekove za stanovnike svog logora. A logorski starješina u tom istom logoru, dakle i sam kažnjenik, bio je suroviji od svih esesovačkih stražara; kažnjenike je udarao kada i gdje i kako je god samo mogao, dok npr. zapovjednik logora nikad nije — koliko ja znam — podigao ruku na kojega »svog« kažnjenika.

Otuda se očito vidi da sama činjenica što je netko bio logorski stražar ili, naprotiv, običan kažnjenik —

još ništa ne kaže. Dobrota se mogla naći u svim grupama — pa i u onima koje bi bilo lako kao cjelinu osuditi. Granice se između grupa prelijevaju, i ne smijemo, pojednostavljujući stvari, tvrditi da su jedni bili anđeli a drugi đavli. Naprotiv, kad je neki stražar ili nadziratelj — usprkos općenito proširenom mentalitetu — bio prema kažnjenicima čovječan, to je zacijelo bilo osobno i moralno junačko djelo; i, s druge strane, bila je podlost kažnjenika, koji je maltretirao svoje supatnike, vrijedna osobitog prijezira. Logoraše je, dakako, takva nekarakternost osobito boljela kao što ih je, s druge strane, osobito dirala i najmanja dobrota koju im je iskazao neki stražar. Sjećam se kako mi je jednog dana predradnik (dakle, ne-kažnjenik) kradom dao komad kruha — a znao sam da ga je morao zaštedjeti od svog doručka; i sjećam se da me tada nije doslovno do suza dirnuo toliko materijalni komad kruha koliko čovjštvo koje mi je čovjek iskazao i ljubazna riječ i ljudski pogled kojim je popratio svoj poklon.

‡ Odatle možemo naučiti da na svijetu postoje samo dvije ljudske rase: »rasa« ljudskih i neljudskih ljudi. Obje su »rase« posvuda proširene: u svaku skupinu društva prodiru i prokapljaju. Nema skupine koja bi se sastojala samo od ljudskih ili samo od neljudskih ljudi, pa u tom smislu nema dakle »čistih rasa« — i eto, bilo je dakle ljudi i među stražarima! †

Logorski je život svakako otvorio raspuklinu u najdubljoj dubini čovjekovoj. Zar će nas začuditi što su se u tim dubinama otkrila opet ljudska svojstva? Naime, mješavina dobra i zla. Pukotina koja prolazi kroz svakog čovjeka te rastavlja dobro od zla — seže u najdublje dubine, te se pokazuje i na dnu bezdana logorskog života.

A sada prijedimo na posljednji stadij logoraške psihologije, tj. na psihologiju oslobođenog kažnjenika. U opisivanju doživljaja oslobođenja (koje dakako ne može biti neosobno) nadovezat ćemo na ono jutro kad je na kapiji našeg logora podignuta bijela zastava. Nakon tog vrhunca napetosti — slijedili su dani posvemašnjeg nutarnjeg odmaranja. Ali ne valja misliti da je među nama vladalo silno veselje. Kako je doista bilo?

Logoraši su se teškim koracima vukli prema logorskoj kapiji. Plašljivo se oko sebe ogledaju, i radozno međusobno pogledaju. Zatim se odvažuju nekoliko koraka izvan kapije. Sad ne odjekuju nikakve komande, i ne moramo se sklanjati od stražarskih udaraca, šakom ili nogom. O ne, sad nam stražari nude cigarete. Više ih i ne prepoznajemo, jer su se u međuvremenu preobukli u civilna odijela. Polagano krećemo dalje, cestom. Već nas noge zabolješe, i teško hodamo. Ali se vućemo dalje, jer hoćemo da pogledamo okolicu logora, što još nismo učinili — bolje rečeno: da je pogledamo kao slobodni ljudi. Stupamo prema prirodi i prema slobodi. »Sloboda!« govorimo i neprestano ponavljamo u mislima; ali naprosto ne shvaćamo. Riječ sloboda je u tim godinama naših čeznutljivih snova bila previše »istrošena« i njezin pojam odviše izbljedio — pa on sada, konfrontiran sa stvarnošću, pline. Stvarnost još ne možemo pravo posvijestiti: upravo je ne možemo shvatiti.

Tada dođosmo do livade. Sva je posuta cvijećem. Sve to primjećujemo, ali »ne osjećamo«. Prva je iskra radosti vrcnula kad ugledasmo pijetla krasna raznobojna repa. No to je samo iskra, a ne osjećamo se dijelom svijeta. Sjedosmo na malenu klupu pod kestenom: Bog zna kakav nam je izraz dobilo lice — ali svijet nam je još uvijek tuđ.

Uvečer su drugovi nagrnuli u barake, pristupa jedan drugome i potiho pita: »Čuj, reci pravo jes li danas bio radostan?« Drugi odgovara — postideno, jer još nije znao da svi jednako osjećaju: »Iskreno govoreći, ne!« . . . Veseliti se doslovno smo zaboravili, i valjat će nam to ponovo naučiti.

Što su drugovi u logoru doživjeli, može se s psihološkog gledišta označiti kao izrazita depersonalizacija. Sve izgleda nestvarno, nevjerovatno, sve se doživljava kao san. A u san još ne možemo vjerovati, jer nas je on u ovim godinama često, prečesto prevario. Koliko li puta nismo snivali da nam sviće dan u kojemu ćemo se slobodno kretati! Koliko li smo puta snivali o svom povratku kući, pozdravljanju prijatelja, o grljenju žene, o stolu za kojim pripovijedamo o onome što smo proživjeli pa i snivali o svom povratku . . . — a tada je

u našim ušima zakriještao trostruki zvižduk kojim se komandirao ustanak i istrkao nas iz sna, u kojem nam se po tisući put ukazala sloboda. I sada da odjednom povjerujemo? Sada da je sloboda uistinu postala stvarnošću?

A ipak se to jednog dana dogodilo. Tijelo ima pri tom manje inhibicija i kočenja negoli duša. Ono već od prvog časa iskorištava stvarnost i doslovno je grabi: počinje, naime, žderati. Jede satima i danima i, po mogućnosti, noću. Neshvatljivo je koliko smo mogli pojesti. Pa kad je ovaj ili onaj oslobođeni logoraš pozvan od ljubaznih seljaka u blizini logora, tad on jede i jede a zatim pije kavu — što mu razveže jezik, i tada stane pričati — satima. Time rasterećuje dugi pritisak što ga je tištio, i ima se dojam kao da dotičnik mora govoriti, kao da je pod neodoljivom duševnom prisilom da pripovijeda. (Slično se opaža na ljudima koji su bili makar samo kratko vrijeme pod teškim pritiskom, na primjer za gestapovskih preslušavanja.)

Proći će dosta dana dok se ne razveže ne samo jezik nego i nešto u logoraševoj nutрини, da se u njemu iznenada slomi osjećaj čudnih lanaca koji su ga spustavali. Tada ćeš jednog dana, više dana poslije oslobođenja, hodati kilometrima preko otvorenih polja i cvjetnih livada prema nekom gradiću u oklici logora; ševe polijeću visoko, slušaš im veselu pjesmu. Nadaleko ne vidiš čovjeka, oko tebe je samo prostrana krajina i visoko nebo i ševino kliktanje u slobodnom prostoru. Tad prekineš svoje promicanje kroz slobodan prostor i — staneš, pogledaš uokolo i pogledaš gore pa se nađeš — na koljenima. U taj čas ne misliš mnogo na sebe, ne misliš na svijet, čuješ samo jednu rečenicu — neprestano istu rečenicu: »Iz tjesnoće dozivah Gospoda, a on mi odgovara u slobodnom prostoru.« Koliko si tu klečao, koliko si puta ponovio tu rečenicu — pamćenje više ne kazuje . . . Ali tog je dana i toga časa počeo tvoj novi život: to izvjesno znaš. I samo korak po korak stupiš u taj novi život, postaješ opet čovjek.

Put od duševne napetosti posljednjih dana u logoru, od rata živaca, do duševnog mira — nije nipošto put bez prepreka. I krivo je misliti da oslobođeni ili ot-

pušteni logoraš nije više potrebit nikakve duševne pomoći. U prvom redu valja da promislimo: čovjeku koji je duže vrijeme bio pod velikim duševnim pritiskom, kakav predstavlja logor, prijete dakako i poslije oslobođenja — i to upravo zbog nenadanog prestanka pritiska što ga donosi oslobođenje — neke opasnosti u duševnom pogledu. Te su opasnosti (u smislu psihičke higijene) tako reći psihološki pendant kesonske bolesti. Kao što je radniku u kesonu ugroženo tjelesno zdravlje ako naglo izađe iz podvodne komore (gdje je bio pod ogromnim pritiskom zraka), jednako može pretrpjeti štetu u duševnom i moralnom zdravlju čovjek koji je nenadano rasterećen duševnog pritiska.

Osobito se na primitivnijim tipovima moglo u toj psihološkoj fazi često primijetiti da, nakon oslobođenja, i dalje — u moralnom shvaćanju — ostaju na razini moći i nasilja, kojom su bili okruženi u logoru: misleći da, nakon oslobođenja, smiju svoju slobodu iskorištavati samovoljno, nepromišljeno i bezobzirno. Za te se primitivce zapravo izmijenio samo predznak starih kategorija — mjesto negativnog dobili su pozitivni predznak: od objekta vlasti, nasilja, samovolje i nepravde postali su subjekti; ali su još prijanjali uz ono što su u logoru doživjeli. To se pokazivalo često u nevažnim sitnicama. Idem npr. sa svojim drugom prečcem prema logoru, iz kojega smo nedavno oslobođeni, i dođemo do njive pod mladim usjevom. Spontano se uklanjam, ali me on zgrabi i gurne preko usjeva. Promucah da ne valja gaziti usjev. Nato se on naljuti i, gledajući me gnjevno, povika: »Što tu govoriš! Zar su nama malo oteli?« Spalili su mi ženu i dijete — da drugo i ne spominjem, a ti ćeš mi tu braniti da ne pogazim nekoliko vlati zobi!« — Tek malo-pomalo mogli su ti ljudi opet uvidjeti trivijalnu istinu da nitko nikada nema pravo činiti nepravdu — pa ni onaj tko je nepravdu pretrpio. A ipak smo ih morali uvjeravati o točnosti te istine — jer bi inače posljedice mogle biti i mnogo gore od upropaštavanja par stotina zobnih vlati. Još pred sobom gledam druga iz logora koji je zasukao rukave na košulji i mahao mi golom rukom ispred nosa vičući: »Neka mi odsjeku ovu ruku, ako je ne omastim krvlju

onog dana kad se vratim kući . . . !« Želim naglasiti da taj čovjek nije bio loš i da je bio uvijek najbolji drug.

Pored moralne deformacije, koja je prijela čovjeku koji se nenadano oslobodio duševnog pritiska, postojala su još dva druga osnovna iskustva koja su ga karakterno ugrožavala i deformirala: gorčina i razočaranje kad se vratio u prijašnji život. — Gorčinu je izazivalo mnogo šta na što je naišao otpušteni logoraš u javnom životu svoje nekadašnje sredine. Ako mora ustanoviti da ga ovdje-ondje susreću jedino slijeganjem ramena ili praznim frazama, tada ga nerijetko snađe gorčina pa se upita zašto je onda sve morao trpjeti. Ako mu se svuda samo ponavlja: »Mi o tom ništa nismo znali«, ili: »I mi smo se napatili . . .«, tada će se upitati je li to doista sve što mu imaju reći.

Doživljaj je razočaranja drukčiji. Tu ne zapanjuje površnost ili ravnodušnost bližnjih zbog koje bi se najradije negdje sakrio da o njima ne moraš ništa više vidjeti ni čuti . . . ovdje, u doživljaju razočaranja, osjeća se čovjek izdan od sudbine. Čovjek je godinama vjerovao da je dosegao najdublju točku mogućeg trpljenja, a sad mora ustanoviti da patnja u neku ruku nema dna, da očito ne postoji najdublja točka: da je čovjeku sudeno i dalje silaziti, uvijek nizbrdo . . .

Govoreći gore o pokušajima duševnog uzdizanja logoraša, rekli smo da se on mora usmjeriti na neki cilj u budućnosti; da ga valja neprestano podsjećati na to da na nj čeka život, da ga očekuje neki čovjek. I sad? Sad mora ovaj ili onaj bivši logoraš ustanoviti da na nj baš nitko ne čeka . . .

Jadan li je tko otkrije da ono biće koje mu je bilo jedini oslonac u logoru — više ne postoji. Jadan je čovjek koji trenutak — o kojem je tisuću puta čeznutljivo snivao — sada doista doživljava, ali drukčije, sasvim drukčije negoli ga je zamišljao. Sjedne na tramvaj, dođe pred kuću koju je godinama u duhu i samo u duhu gledao, pritisne na zvonce — baš onako kako je u stotinama snova želio, ali tada — ne otvara mu vrata osoba koja je trebala otvoriti, niti će ih više ikada otvoriti . . .

Svi smo u logoru znali i jedan drugome govorili da se ničim na zemlji ne može nadoknaditi ono što smo

prepatili. Do sreće nam nije ni bilo — nije nam sreća davala snage, nije ona davala smisao našoj patnji, žrtvi i umiranju. A ipak — na nesreću nismo bili spremni. To razočaranje koje je nemalom broju povratnika bilo dosuđeno, jest doživljaj koji ti ljudi vrlo teško mogu svladati, a ni psihijatar im u tom ne može lako pomoći. No to ga ne smije obeshrabit, — naprotiv, to mu mora biti poticaj, jer se u tom kriju zadaci.

No svaki će bivši logoraš doživjeti dan kada će, osvrćući se na sve svoje doživljaje u koncentracionom logoru, imati osobit osjećaj: neće moći razumjeti kako je sve to u logoru mogao izdržati. I kao što mu je — na dan oslobođenja — sve izgledalo kao lijep san, tako će jednom doći dan kada će mu sve što je u logoru doživio izgledati samo još kao noćna mora. A kruna doživljaja u logoraša-povratnika jest osjećaj da se, nakon svega što je prepatio, ničega na svijetu ne mora više bojati — osim svoga Boga.‡

II.

OSNOVNI POJMOVI LOGOTERAPIJE

Čitaoci moje kratke autobiografske povijesti obično zažele potpuniji i izravniji prikaz moje psihoterapeutske nauke. Stoga »Doživljajima jednog psihologa u koncentracionom logoru« dodajem kratko izlaganje o logoterapiji.

Objasniti čitaocu što je logoterapija, nije lako na kratkom prostoru. Sjećam se američkog liječnika koji me je potražio u bečkoj klinici i upitao: »No, doktore, jeste li psihoanalitičar?« Na to sam odgovorio: »Ne baš psihoanalitičar; recimo — psihoterapeut.« Onda je nastavio pitati: »Uz koju psihoterapeutsku školu pristajete?« Odgovorih: »Pristajem uz 'svoju školu' — logoterapiju.« Nato će on: »Možete li mi jednom rečenicom reći što je logoterapija? Ili bar to, koja je razlika između psihoanalize i logoterapije?« »Mogu«, odgovorih, »ali uz uvjet da Vi meni prije rečete koja je suština psihoanalize.« Njegov je odgovor glasio: »Za vrijeme psihoanalize, pacijent mora ležati na kauču i govoriti stvari koje je često neugodno govoriti.« Na to sam odvratio istom mjerom: »Eto, u logoterapiji može pacijent uspravno sjediti, i mora slušati stvari koje je katkada neugodno slušati.« †

To je dakako bila dosjetka, a ne definicija logoterapije. ‡No i ta dosjetka sadrži točno opažanje da je logoterapija manje **retrospektivna** (manje istražuje pacijentovu prošlost) i manje **introspektivna** (manje ispituje njegovu svijest) negoli se to čini u psihoanalizi. U žarištu logoterapije stoji pretežno budućnost, tj. zadaci i smisao što ih pacijent u svojoj budućnosti treba ispuniti. Istodobno, logoterapija uklanja iz žarišta svijesti sve oblike **začaranog kruga** i **retroaktivne** mehanizme (feedback), koji igraju veliku ulogu u nastajanju neuroza (kako ćemo niže vidjeti). Tako se razbija tipična egocentričnost neurotičara — mjesto da se ona stalno pothranjuje i pojačava (kao u psihoanalizi).

Ta je tvrdnja dakako prejednostavna; no u logoterapiji pacijent se doista suočuje sa smislom svog života i prema njemu se preorijentira. Stoga je gornja improvizirana definicija logoterapije točna utoliko što neurotičar doista nastoji ne biti potpuno svjestan svojih životnih zadataka. Pa ako ga učinimo svjesnim njegovih zadataka, njegova životnog smisla, mnogo ćemo doprijeti svladavanju njegove neuroze.

«Da objasnim zašto sam upotrijebio naziv »logoterapije«. Logos je grčka riječ, i znači: smisao. Logoterapija se usredotočuje na smisao čovjekove egzistencije i na njegovo traženje tog smisla. Nastojanje da se u životu pronađe smisao jest primarna motivacijska snaga u čovjeku. Zato ja govorim o »volji za smisao« — nasuprot principu uživanja, odnosno »volji za užitek«, na koji se usredotočuje Freudova psihoanaliza, a također i nasuprot »volji za moć« koju naglašava Adlerova individualna psihologija.»

VOLJA ZA SMISAO

Čovjekova težnja za smislom primarna je sila u njegovu životu, a ne tek »sekundarna racionalizacija« njegovih nagonskih težnja. Taj je smisao jedinstven i specifičan za svakog čovjeka, kojemu ga valja ispuniti da bi smirio svoju volju za smisao. Ima pisaca koji tvrde da su smisao i vrijednosti »ništa drugo nego obrambeni mehanizmi i reakcijske formacije i sublimacije«. Ali što se mene tiče, ne bih htio živjeti samo poradi svojih »obrambenih mehanizama«, niti bih htio umrijeti poradi svojih »reakcijskih oblika«: ta čovjek je sposoban živjeti pa čak i umrijeti za svoje ideale i vrijednosti.

Prema statističkom ispitivanju 7948 studenata na Sveučilištu Johna Hopkinsa, 78 posto od njih je odgovorilo da im je »najvažnije«: »naći cilj i smisao života«. — Dakako, ima slučajeva kad je zanimanje za smisao doista kamufლაža za prikrivanje nutarnjih konflikata, ali to su samo iznimke od pravila (npr. u slučaju lažnog bogomoljca). Tu se radi o pseudo-vrijednostima, i opravdano je da se psihodinamičnom interpretacijom one raskrinkavaju. No to se raskrinkavanje mora zaustaviti

čim naiđe na ono što je u čovjeku autentično i nepatvoreno — npr. na njegovu želju za životom koji je ujedno smislen i moguć. Analitičar koji se pred takvim zbiljskim vrijednostima ne zaustavlja već hoće da nastavi svojim raskrinkavanjem — samo odaje svoje podcjenjivanje duhovnih aspiracija u drugome.

Moramo se čuvati tendencije da s vrijednostima postupamo kao da su one »izraz« pojedinog čovjeka. Jer logos ili »smisao« ne proizlazi iz same pojedinčeve egzistencije, nego je radije nešto s čime se njegova egzistencija suočuje. Kad bi smisao što ga čovjek u životu ima ispuniti bio samo izraz njegove osobnosti, ili samo projekcija njegovih želja, tada bi smisao odmah izgubio svoj zahtjevni i izazovni karakter: ne bi više čovjeka pozivao, niti mu nalagao. To se ne odnosi samo na sublimaciju nagonskih težnja nego i na ono što C. G. Jung naziva »arhetipovima« ili »kolektivnom podsvijesti« — ukoliko bi ovo posljednje bilo također samo izraz čovjeka (dakako, čovjeka uopće, a ne tek čovjeka pojedinca). Isto važi i za tvrdnju nekih egzistencijalističkih mislilaca koji u čovjekovim idealima vide samo njegove vlastite pronalaskе. Po Jean-Paulu Sartreu, čovjek sebe pronalazi, određuje svoju vlastitu »bit« (esenciju) — tj. ono što on po svojoj suštini jest, uključujući i ono što bi trebao biti ili trebao postati. No ja mislim da smisao svoje egzistencije mi ne izmišljamo, nego ga naprotiv otkrivamo.

Moramo osobito imati na umu da svako isključivo psihodinamično istraživanje može — u principu — jedino otkriti nagonsku silu u čovjeku. No vrijednosti čovjeka ne nagone, one ga ne guraju — nego ga **privlače**. Time se prešutno upućuje na to da je tu uvijek uključena čovjekova sloboda: slobodan čovjek bira da li će prihvatiti ili odbaciti ponudu, tj. da li će ponuđeni smisao ispuniti ili ga pak proigrati.

I mora nam biti jasno da u čovjeku ne može opstojati nešto poput **moralnog nagona** ili čak **religioznog nagona** . . . onako kao što govorimo da je čovjek determiniran bazičnim nagonima. Čovjek na moralno ponašanje nikad nije »nagan«; u svakom pojedinom slučaju odlučuje se on za moralno ponašanje. I ne čini to zato da udovolji svome moralnom nagonu, zato da mu savjest

bude mirna, nego radi dobra cilja na koji se obvezuje, ili poradi osobe koju voli, ili poradi Boga. Ako bi to činio samo zato da mu savjest bude mirna, postao bi primjer farizejstva i prestao bi biti prava moralna osoba.

EGZISTENCIJSKA FRUSTRACIJA

Čovjekova volja za smisao može biti frustrirana, i tada se u logoterapiji govori o »egzistencijskoj frustraciji«. Termin »egzistencijski« može imati trostruku upotrebu: (1) odnosi se na **egzistenciju**, tj. na specifično ljudski način opstojanja; (2) na **smisao** egzistencije; i (3) na traženje konkretnog smisla osobne egzistencije, tj. na **volju** za smisao!

Egzistencijska se frustracija može razviti i u neurozu. Za taj tip neuroze logoterapija upotrebljava izraz »**noogena neuroza**« — za razliku od običnih neuroza, tj. psihogenih neuroza. Noogene neuroze ne potječu iz psihološke nego iz noološke (od grčke riječi »nous« koja znači: duh) dimenzije ljudske egzistencije. Taj logoterapijski termin označuje ono što se odnosi na »duhovnu« jezgru čovjekove osobe. Samo, valja imati na umu da — na području logoterapije — »duhovno« nema u prvom redu religiozno značenje, nego se odnosi na specifičnu ljudsku dimenziju.

NOO-DINAMIKA

Bez sumnje, čovjekovo će traženje smisla i vrijednosti probuditi njegove nutarnje napetosti, i nipošto neće ostvariti nutarnju ravnotežu. Međutim, upravo je takva napetost potreban preduvjet duševnog zdravlja. Usudujem se reći da čovjeku ništa na svijetu tako djeotvorno ne pomaže — pa i u najgorim uvjetima egzistencije — kao spoznaja da njegov život ima smisao. U nacističkim koncentracijskim logorima mogao se čovjek osvjedočiti (a za to su poslije američki psihijatri našli potvrdu u Japanu i u Koreji) da su oni koji su bili svjesni zadataka što ih u životu čekaju — bili sposobni preživjeti.

Kad sam dospio u koncentracijski logor u Oswiecim, bio mi je oduzet rukopis mog djela (»Aerztliche Seelsorge«), već priređen za tisak. Jaka želja da ponovo napišem taj rukopis sigurno mi je pomogla preživjeti sve surovosti logorskog života. Kad sam u logoru obolio od tifusa, stao sam na komadićima papira bilježiti napomene s pomoću kojih ću poslije sastaviti rukopis — ako doživim dan oslobođenja. Siguran sam da mi je to pomoglo da izbjegnem opasnost sloma.

Tako vidimo da je za duševno zdravlje potreban određen stupanj napetosti — napetosti između onog što se već postiglo i onog što se još mora učiniti; odnosno provalije između onog što već jesmo i onog što još trebamo postati. Takva je napetost ljudskom biću prirodna, pa je za duševno zdravlje prijeko potrebna. I ne treba se kolebati da čovjeka i prodrmano potencijalnim smislom koji izaziva njegovu volju. Jedino ćemo tako probuditi njegovu latentnu volju za smisao. Smatram opasnim nespornom ako se pretpostavlja da je za duševnu higijenu u prvom redu potrebna ravnoteža ili — kako se u biologiji kaže — **homeostaza**, tj. stanje bez napetosti. Čovjeku za zdravlje nije potrebna homeostaza, nego naprotiv stanje težnje i borbe za cilj koji je njega dostojan. Nije mu potrebno oslobođenje od napetosti pod svaku cijenu, nego poziv na cilj koji mu valja ostvariti. Ne treba mu homeostaza, nego ono što ja zovem **noo-dinamika**, tj. duhovna dinamika između dvaju polova — gdje jedan pol predstavlja smisao koji valja ostvariti, a drugi je pol čovjek koji ga mora ostvariti. I nije točno da to važi samo za normalne uvjete, nego važi čak i više za slučajeve neurotičnih pojedinaca. Kad arhitekti žele učvrstiti nesiguran luk, tada će **povećati** teret koji pritište luk, jer se tako čvršće međusobno povezuju elementi luka. Isto tako, ako terapeuti žele pojačati duševno zdravlje svog pacijenta, ne trebaju se ustručavati povećati teret što ga donosi preorijentacija na smisao života.

Istakavši blagotvoran utjecaj smislene orijentacije, vraćam se sada štetnom utjecaju onog osjećaja na koji se tako mnogi pacijenti tuže, naime osjećaja potpune i konačne besmislenosti njihova života. Nedostaje im

svijest smisla za koji bi vrjedilo živjeti. Često ih muči osjećaj unutarnje praznine; upali su u »egzistencijski vakuum«.

EGZISTENCIJSKI VAKUUM

• Egzistencijski je vakuum široko rasprostranjena pojava dvadesetog stoljeća. Pojava je donekle razumljiva: možda se ona zasniva na dvostrukom gubitku koji je čovjeka snašao otkad je postao pravo ljudsko biće. U početku ljudske povijesti čovjek je izgubio neke osnovne životinjske nagone, koji određuju životinjsko ponašanje. Sigurnost instinkata oduzeta je čovjeku zauvijek: on mora odabirati. Osim toga, čovjek je pretrpio i drugi gubitak u svojem nedavnom razvoju: tradicije, koje su donedavna podržavale njegovo ponašanje, sada naglo slabe. Ne govori mu više instinkt što mora činiti, i ne govori mu tradicija što treba činiti; pa uskoro neće znati što upravo hoće učiniti. Mjesto toga, on ili želi činiti što drugi čine (konformizam), ili čini što drugi žele da čini (totalitarizam).²

Moji suradnici na neurološkom odjelu Bečke poliklinike izradili su presječni statistički pregled pacijenata i osoblja na klinici. Pokazalo se da 55 posto ispitanih osoba pokazuju manje-više izrazit stupanj egzistencijskog vakuuma. Drugim riječima, više od polovice tih osoba osjećaju gubitak osjećaja smislenosti života.

Egzistencijski se vakuum doživljava kao stanje dosade. Lako možemo razumjeti Schopenhauerovu izreku da je čovječanstvo očito osuđeno na to da se vječno njiše između dvaju ekstrema — bola i dosade. Zapravo, dosada danas stvara (i svakako psihijatrima zadaje) više problema negoli bolovi. I ti problemi postaju sve kobniji, jer sve veća automatizacija vodi do povećanja dokolice. Nevolja se sastoji u tom što mnogi radni ljudi ne znaju (i neće znati) na što upotrijebiti svoje produženo slobodno vrijeme.

* Pomislimo, na primjer, na »nedjeljnu neurozu«: ljudi su potišteni jer u nedjelju postaju svjesni praznine svog života, koju inače zaglušuju obveze poslovnog tjedna. Nemalen broj samoubojstava može se obrazlo-

žiti takvim egzistencijskim vakuomom. Tako se ni rasprostranjene pojave alkoholizma i mladenačkog prestupništva ne bi mogle razumjeti bez egzistencijskog vakuuma. Isto važi i za krize umirovljenika i starijih ljudi.

A imade raznih maska i krinka pod kojima se krije egzistencijski vakuum. Katkada se frustrirana volja za smisao kompenzira voljom za moć, i to u svom najprimitivnijem obliku — tj. voljom za novac. U drugim slučajevima, mjesto frustrirane volje za smisao zauzima volja za užitak, pa tako egzistencijska frustracija često svršava u seksualnu kompenzaciju. Stoga se i može primijetiti da seksualni libido preotima mah naročito u egzistencijskom vakuumu.

Analogna se zbivanja primjećuju i u neurotskim slučajevima. Ima nekih tipova retroaktivnih mehanizama (feedback) i oblika začaranog kruga kojih ću se još dotaknuti. No možemo uvijek iznova primjećivati kako su ti simptomi provalili u egzistencijski vakuum, gdje onda nastavljaju cvjetati. U takvim se slučajevima doduše ne radi o noogenoj neurozi, no pacijent nikad neće prevladati svoje stanje — ako se psihoterapeutski postupak ne dopuni logoterapijom. Ako se naime egzistencijski vakuum ispuni, pacijent će tako biti spriječen ponovo upasti u neurotičko stanje. Stoga je logoterapija indicirana ne samo u slučajevima noogene neuroze (kako je gore istaknuto), nego i u slučajevima psihogene neuroze, i osobito u somatogenim (pseudo-)neurozama. S toga je stajališta opravdana tvrdnja Magde B. Arnold (The Human Person, Ronald Press, New York 1954, str. 618): »Svaka terapija mora na neki (možda ograničeni) način biti i logoterapija.«

Promotrimo sada što možemo učiniti kada pacijent počne tražiti smisao svog života.

SMISAO ŽIVOTA

• Sumnjam da liječnik može na to pitanje odgovoriti općenito. Jer se životni smisao razlikuje od čovjeka do čovjeka, iz dana u dan, od sata do sata. Stoga i nije toliko važan opći životni smisao koliko specifičan smisao života jedne osobe, u danom času. Postaviti takvo

općenito pitanje bilo bi kao upitati šahovskog majstora: »Recite mi, majstore, koji je najbolji šahovski potez na svijetu.« Jednostavno nema najboljeg — ili čak dobrog — poteza koji ne bi bio zavisao od situacije u igri i od svojstava protivnika. To važi i za čovjekovu egzistenciju. Ne treba tražiti apstraktni smisao života. Svatko u životu imade svoj specifičan poziv ili osobitu misiju da ostvari konkretan zadatak. U tome ga nitko ne može zamijeniti, i njegov se život ne može ponoviti. Svatko ima naročitu zadaću i osobnu šansu da je ostvari.*

Kako svaka životna situacija predstavlja čovjeku upravljen izazov, i postavlja preda nj problem koji njemu valja riješiti, pitanje o smislu života može se za pravo okrenuti. Ne pita čovjek za smisao života, nego život njemu postavlja pitanja na koja on treba odgovoriti. A odgovoriti može životu jedino tako da odgovara za svoj život: odgovoriti životu može tako da bude **odgovoran**. Logoterapija vidi u odgovornosti pravu suštinu čovjekove egzistencije.

SUŠTINA EGZISTENCIJE

To naglašavanje odgovornosti izraženo je u logoterapijskom kategoričkom imperativu, koji glasi: »Živi tako kao da sad živiš po drugi put, i kao da si prvi put počinjao one pogreške koje bi i sada mogao počinuti!« Čini mi se da ništa ne može stimulirati čovjekov osjećaj odgovornosti kao to pravilo, koje ga potiče da najprije pomisli kao da je sadašnjost već prošla i, drugo, da se prošlost sada može izmijeniti i popraviti. To ga pravilo sučeljuje ne samo s **ograničenošću** života nego i sa **svršnošću** ostvarivanja sebe i svog života.

Logoterapija hoće da učini pacijenta svjesnim vlastite odgovornosti; i stoga valja prepustiti njemu da izabere — za što, čemu ili komu je odgovoran. Logoterapeut manje od svih psihoterapeuta nameće pacijentu vrijednosne sudove, i nikad mu neće dopustiti da odgovornost za svoju odluku prepusti liječniku.

Na pacijentu je dakle da odluči hoće li za svoju životnu zadaću biti odgovoran pred društvom, pred svojom savjesti ili pred Bogom.

Logoterapija niti naučava niti propovijeda: strano joj je i logičko dokazivanje i moralno nagovaranje. Izražavajući se slikovito, uloga psihoterapeuta prije je uloga oćnog specijalista negoli slikara: slikar nam pokušava pružiti sliku svijeta kako ga on vidi, a oftalmolog nas naprotiv nastoji osposobiti da vidimo svijet kakav on doista jest. Logoterapeuta se uloga sastoji u tome da proširi pacijentovo vidno polje — tako da mu čitav spektar smisla i vrijednosti postane vidljiv i svjestan. Logoterapija ne nameće pacijentu nikakvih sudova, jer se istina nameće zapravo sama po sebi i ne treba joj posrednika.

Naglašavajući da je čovjek odgovorno biće i da mu valja ostvarivati potencijalan smisao vlastitog života, želim istaknuti da autentičan smisao života valja naći u svijetu, a ne toliko u samom čovjeku i njegovoj psihi — jer čovjek nije nikakav u sebi zatvoren sustav.* Prema tome, zbiljski se cilj života ne može sastojati u samo-ostvarivanju: čovjekova je egzistencija, po svojoj biti, samo-nadmašivanje (auto-transcendencija) prije negoli samo-ostvarivanje. Samo-ostvarivanje ne može uopće biti cilj: zato jer bi ga čovjek to više promašivao što bi se oko njega više trsio. Ukoliko se tko zalaže za ispunjenje svoga životnog smisla — utoliko će i sama sebe ostvariti. Drugim riječima, samo-ostvarenje se ne može postići ako ono postane sebi svrhom, nego se jedino može ostvariti kao popratni učinak samo-nadmašivanja.*

Svijet se ne smije gledati kao puki izraz čovjekove osobnosti; niti se smije smatrati pukim sredstvom ili instrumentom samo-ostvarivanja. U oba slućaja, pogled na svijet (Weltanschauung) promiseće se u obezvrjećenje svijeta (Weltentwertung).

Već smo pokazali da se smisao života neprestano mijenja, i da nikad ne prestaje postojati. Po logoterapiji, možemo životni smisao naći na tri kolosijeka: (1) ostvarujući neko djelo; (2) doživljavajući neku vrijednost; (3) trpeći. Prvo je po sebi jasno, drugo i treće zahtijeva neka objašnjenja.

Drugi način osmišljavanja života sastoji se u »doživljavanju« nećega — s područja prirode ili kulture; ili također u »doživljavanju« nekoga, tj. u ljubavi.

SMISAO LJUBAVI

Ljubav je jedini način da shvatimo drugo ljudsko biće u najskrovitijoj jezgri njegove osobnosti. Nitko ne može pravo shvatiti suštinu druge osobe — ako je ne voli. Duhovni čin ljubavi čini ga sposobnim uočiti bitne crte i značajke voljene osobe; i, štoviše, vidi i ono što se u njoj tek potencijalno krije — što još nije ostvareno ali se može ostvariti. Osoba koja voli, svojom ljubavi osposobljuje voljenu osobu da te latentne mogućnosti ostvari; budeći u njoj svijest onoga što može i što treba postati, potiče ostvarenje tih potencijalnosti.

U logoterapiji se ljubav ne interpretira kao puki epifenomen (tj. popratni učinak) seksualnog instinkta — u smislu tzv. sublimacije. Ljubav je primaran fenomen, kao što je to i seks. A sam je seks, normalno, način izražavanja ljubavi. I stoga se ljubav ne shvaća kao popratni učinak seksa, nego kao izražavanje doživljenog potpunog zajedništva — koje se zove ljubav.

Treći je put nalaženja smisla u životu — trpljenje.

SMISAO TRPLJENJA

Kad smo god konfrontirani s neizbježivom i neuklonjivom situacijom, kad se moramo suočiti sa sudbinom koju ne možemo izmijeniti — npr. s neizlječivom bolešću poput raka koji se ne može operirati —, tada nam se pruža posljednja šansa da ostvarimo najveću vrijednost, da ispunimo najdublji smisao — smisao trpljenja. Jer je povrh svega važan naš stav prema trpljenju, stav kojim svoje trpljenje primamo.

Navest ću jedan izrazit primjer. Jednom me je konzultirao postariji liječnik opće prakse, zbog svoje teške potištenosti. Nije mogao pregorjeti gubitak svoje žene, koja je umrla pred dvije godine i koju je vrlo volio. Kako da mu pomognem, što da mu rekнем? Uzdržao sam se da mu kažem bilo što drugo, jedino sam ga upitao: »Što bi se dogodilo da ste prije umrli Vi i da Vas je vaša žena morala nadživjeti.« »Oh«, rekao je, »to bi za nju bilo užasno: kako li bi patila!« Na to sam ja odvratio: »Vidite, doktore, te je patnje ona pošteđena,

Vi ste je te patnje pošteđeli. No sada morate to platiti time što ste je nadživjeli i što je sad opakuje. Na to nije ni riječi odgovorio, samo mi je stisnuo ruku i mirno napustio moju ordinaciju. Trpljenje prestaje biti trpljenje u času kad dobije smisao — npr. smisao žrtve.

Nije to, dakako, bila terapija u pravom smislu — jer, prvo, njegov očaj nije bila bolest i, drugo, ja nisam mogao izmijeniti njegovu sudbinu, nisam mogao ponovo oživiti njegovu ženu. Ali sam uspio izmijeniti njegov stav prema njegovoj nepromjenljivoj sudbini — otada mu je bilo moguće vidjeti bar smisao vlastitog trpljenja. Jedno je od glavnih načela logoterapije da čovjekova prva briga nije traženje užitka i izbjegavanje bola, nego radije traženje smisla u životu. Stoga će čovjek biti čak spreman i da trpi — uz uvjet, dakako, da mu trpljenje ima smisla.

Po sebi je razumljivo da nema smisla ono trpljenje koje nije apsolutno nužno: ne mora pacijent uzeti na sebe npr. rak koji se kirurgijom može izliječiti — kao svoj križ. To bi bio prije mazohizam nego heroizam.

Tradicionalna psihoterapija nastoji pacijentu vratiti sposobnost rada i uživanja života; i logoterapija to dakako prihvaća, ali ide i dalje tako da — pošto je pacijent stekao sposobnost neuklonjivog trpljenja — pritom nađe smisao čak i njegovu trpljenje. U vezi s time, Edith Weiskopf-Joelson, profesor psihologije na sveučilištu Georgia, tvrdi da »naša opće prihvaćena filozofija duševne higijene ističe uvjerenje da ljudi trebaju biti sretni, i da je nesreća simptom neprilagođenosti. Možda je takav sustav vrijednosti kriv što se breme neizbježive nesreće patnika još otežava — njegovom nesrećom što je nesretan.« Dalje izražava ona nadu da će logoterapija »možda osujetiti neke nezdrave trendove u današnjoj kulturi Sjedinjenih država, gdje se neizlječivom patniku daje vrlo malo razloga da se svojom patnjom ponosi i da je smatra prije plemenštinom nego poniženjem« — tako te je »ne samo nesretan nego osim toga još i potišten što je nesretan«.

Ima situacija u kojima je čovjeku uskraćena mogućnost da smisao ostvaruje radom ili uživanjem života, ali se nikad ne može izbjeći neminovnosti patnje. Pri-

hvaćajući taj izazov na hrabro trpljenje, život ima smisla sve do posljednjeg daha. Drugim riječima, smisao je života bezuvjetan — jer uključuje čak i smisao trpljenja.

Zelim podsjetiti na ono što je bilo možda moje najdublje iskustvo u koncentracionom logoru. Sanse da u logoru preživim nisu iznosile više od 1:20 — što se lako može provjeriti u egzaktnim statistikama. Nije bilo ni moguće a kamoli vjerojatno da ću spasiti rukopis moje prve knjige, koju sam stigavši u Oswiecim sakrio u svom kaputu. Tako sam se morao pomiriti i preboljeti gubitak svoga duhovnog djeteta. I činilo se da me nitko i ništa neće nadživjeti: ni moje fizičko ni moje duhovno dijete! I bio sam suočen s pitanjem nije li mi život — u takvim okolnostima — izgubio svaki smisao.

No odgovor na to pitanje, s kojim sam se teško kinjio, već je bio u mom posjedu i ubrzo sam ga upoznao. To se dogodilo u trenutku kad sam morao izručiti svoju odjeću i mjesto nje dobio otrcane dronjke nekog robijaša, koji je poslan u plinsku komoru. Mjesto mnogih stranica mog rukopisa, našao sam u džepu dobivenog kaputa jedan jedini list istrgnut iz židovskog molitvenika, koji je sadržavao glavnu židovsku molitvu — **Šema Yisrael**. Kako sam drukčije mogao protumačiti tu »podudarnost« nego kao poziv da svoje misli **živim** — mjesto da ih samo stavljam na papir?

Malo poslije — sjećam se — činilo mi se da ću uskoro umrijeti. Međutim, moje su se brige tada razlikovale od briga većine mojih drugova. Njihovo je pitanje bilo: »Hoćemo li preživjeti logor? Jer inače sve ove patnje nemaju smisla.« A mene je mučilo ovo pitanje: »Ima li sve ovo trpljenje, ovo umiranje oko nas smisla? Jer, inače, konačno nema smisla preživjeti. Život čiji bi smisao ovisio o takvim okolnostima — izvuкао se čovjek ili ne — nije uopće vrijedan da se živi.«

META-KLINIČKI PROBLEMI

Sve je više i više liječnik danas konfrontiran s pitanjima: Što je život? Što je trpljenje? Doista danas psihijatra pacijenti salijeću ljudskim problemima više

nego neurotičkim simptomima. Mnogi koji danas navraćaju k psihijatru bili bi nekoć potražili svećenika, pastora ili rabina — i tako je liječnik konfrontiran više s filozofskim pitanjima nego s emocionalnim konfliktima.

LOGODRAMA

Ovdje bih rado naveo jedan primjer logodrame. Jednom je — pošto je pokušala samoubojstvo — primljena u moju kliniku majka dječaka koji je umro u dobi od jedanaest godina. Moj kolega dr. Kocourek pozvao ju je da se pridruži logoterapijskoj grupi, i ja sam slučajno ušao u prostoriju gdje se izvodila psihodrama. Majka je pričala svoju povijest. Nakon smrti svog dječaka ostala je sama — s drugim, starijim sinom, bogaljcem, koji je bolovao od dječje paralize i valjalo ga naokolo u kolicima vozati. I majka se pobunila protiv sudbine. Ali kad je pokušala samoubojstvo, spriječio ju je bogalj: on je volio živjeti! Za njega je život imao smisla . . . Zašto za majku život nije imao smisla? Kako bi ga ponovo mogla otkriti? I kako bismo joj pomogli da ga postane svjesna?

Improvizirajući, uđoh u diskusiju i počeh stavljeti pitanja jednoj ženi u grupi. Upitah je: »Koliko Vam je godina?« Odgovori: »Trideset«. Nastavih: »Ne, nije Vam trideset, nego zamislite da Vam je osamdeset i da ležite na smrtnoj postelji. Bacate pogled na svoj protekli život, život u kojem niste imali djece, ali ste imali mnogo novaca i uživali u društvu ugled.« I zamolio sam je što u takvoj situaciji osjeća: »Što mislite o svom životu? Što sebi kažete?« Dopustite mi da ovdje navedem njezine riječi s magnetofonske vrpce: »Oh, udala sam se za milijunaša. Živjela sam lagodno u slasti i lasti. Bogme sam živjela: ljubakala sam s muškarcima i peckala ih! . . . A sada mi je, eto, osamdeset; djece nemam. Gledajući unatrag, ne mogu u svemu tome vidjeti nikakva smisla. Moram doista reći da mi je život promašen . . .«

Tada sam zamolio bogaljevu majku da isto tako zamisli kako u osamdesetoj godini gleda na svoj protekli

život. Poslušajmo s vrpce što je na to rekla: »Željela sam imati djece, i želja mi se ispunila: jedan je dječak umro, a drugi — bogalj — bio bi poslan u koji zavod da se za nj nisam ja pobrinula. Premda je bogalj i bespomoćan, on je ipak moje dijete. I zato sam mu život učinila što sam više mogla ispunjenim; učinila sam od njega što sam mogla boljeg čovjeka.« Tada je provalila u plač, i nastavila: »Što se mene tiče, mogu mirne duše pogledati na svoj protekli život. Moram reći da mi je život imao smisla i ja sam se namučila da ga ispunim. Učinila sam sve što sam mogla — što sam najbolje mogla za svog sina. Život mi nije promašen!« Gledajući na svoj život sa svoje smrtne postelje, bila je odjednom kadra naći u njem smisao — smisao koji obuhvaća i njezine patnje. Otud, međutim, postaje također jasno da i kratak život — npr. život njezina mrtvog dječaka — može biti veseljem i ljubavlju ispunjeniji, može tako reći sadržavati više smisla, nego život koji traje osamdeset godina.

Zatim sam, obraćajući se cijeloj grupi, prešao na drugo pitanje: Je li majmun — na kojemu se proizvodi serum poliomielitisa pa se zato neprestano bode iglama — kadar ikad shvatiti smisao svog bola? Ne može, dakako, jer svojom ograničenom inteligencijom ne može on ući u ljudski svijet — u kojemu njegov bol može jedino biti shvatljiv. Onda sam dalje upitao: »A što je s čovjekom? Jeste li sigurni da je čovjekov svijet završna točka u evoluciji kozmosa? Zar je nezamišljiva mogućnost još neke druge dimenzije — neki svijet iznad čovjekova svijeta: svijet u kojem se nalazi odgovor na pitanje zadnjeg smisla čovjekove patnje?«

NAD-SMISAO

Taj zadnji smisao nužno prelazi i nadmašuje ograničene čovjekove intelektualne sposobnosti. U logoterapiji, u tom kontekstu, govorimo o nad-smislu. Od čovjeka se ne traži — kako uče neki egzistencijalni filozofi — da podnosi besmislenost života; nego da radije prizna svoju nesposobnost shvatiti bezuvjetnu misle-

nost života razumskim pojmovima. »Logos« je dublji od logike.

Psihijatar koji se upusti u područje nad-smisla, možda će — prije ili poslije — od svojih pacijenata biti doveden u nepriliku. Tako se dogodilo meni s mojom šestogodišnjom kćerkom, kad me ona upitala: »Zašto govorimo da je Bog dobar?« Na to sam joj odgovorio: »Pred dva tjedna imala si ospice, i dragi Bog ti je poslao ozdravljenje.« No djevojčica s tim nije bila zadovoljna: »Jest, ali, tata, nemoj zaboraviti: najprije mi je on poslao ospice . . .«

PROLAZNOST ŽIVOTA

Među stvari koje kao da čovjekovu životu oduzimaju smisao spada ne samo trpljenje nego također i umiranje, ne samo bol nego i smrt. Ja ne prestajem govoriti da su prolazne jedino životne šanse što ih život pred nas iznosi; a čim ih iskoristimo, postaju one stvarnost: sačuvane su i predane prošlosti — gdje su osigurane od prolaznosti. Jer u prošlosti ništa ne propada, nego je u njoj sve uskladišteno.

Stoga »prolaznost« ne čini našu egzistenciju nipošto besmislenom; ali »prolaznost« utemeljuje našu odgovornost: sve zavisi od našeg shvaćanja naših prolaznih životnih šansi. Čovjek neprestano vrši izbor između gomile prisutnih mogućnosti: koju će od njih osuditi na ne-bitak, a koju će ostvariti? Kad se izbor zauvijek ostvario, tada je on utisnuo besmrtni »trag u pijesku vremena«. Svakog se časa mora čovjek odlučivati — na dobro ili na zlo: i to će biti spomenik njegove egzistencije.

Pridajući prolaznosti čovjekove egzistencije bitno značenje, logoterapija ne prijanja nipošto uz pesimizam, nego radije uz aktivizam.

Što da misli čovjek koji opaža da počinje starjeti? Treba li da zavidi mladima i da s nostalgijom misli na svoju mladost? Na čemu bi pozavidio mladoj osobi: na životnim šansama, na budućnosti koja ga čeka? »Ne, hvala lijepa«, reći će u sebi. »Mjesto 'mogućnosti' i šansi, ja imam stvarnost svoje prošlosti — i stvarnost ostva-

renih djela, i stvarnost odljubljene ljubavi, ali i stvarnost otrpljenih patnji. Na sve to mogu biti ponosan — premda su to stvari koje ne mogu pobuditi zavist.«

LOGOTERAPIJA KAO TEHNIKA

Stvarni strah (npr. strah od smrti) ne može se smiriti tako da ga psihodinamički interpretiramo; a s druge strane, neurotički se strah (npr. agorafobija) ne može izliječiti filozofskim razmišljanjem. No za te je slučajeve logoterapija razvila osobitu tehniku postupanja. Kao polazište uzimamo stanje koje se u neurotičara često susreće — naime, anticipirani strah. Karakteristično je za taj strah da on stvara upravo ono čega se pacijent boji. Na primjer, čovjek koji se boji da će pocrvenjeti čim uđe u veliku prostoriju punu ljudi, doista će pocrvenjeti.

Ironično je da strah uzrokuje ono od čega se čovjek boji; a ironično je, s druge strane, i to da forsirana (pojačana) nakana sprečava da se dogodi ono što se silno želi. Ta se prekomjerna nakana (hiper-intencija) može primjerice promatrati na slučajevima seksualne neuroze. Što čovjek više nastoji dokazati svoju seksualnu potenciju ili žena svoju sposobnost orgazma, to će u tom manje uspjeti. Užitek jest — i mora ostati — popratni učinak ili nuz-proizvod, pa se on pokvari ili uništi u onolikoj mjeri — ukoliko je postao sam sebi svrhom.

Pored prekomjerne nakane, koju smo opisali, patogene (tj. dovodi do bolesti) može biti i prekomjerna pažnja ili »hiper-refleksija«, kako se u logoterapiji zove. Neka to objasni slijedeći klinički izvještaj: Dođe mi mlada žena koja se tužila na frigidnost. Povijest slučaja pokazuje da ju je u djetinjstvu seksualno izrabljivao njezin otac. Međutim, nije taj traumatski doživljaj sam po sebi bio uzročnik njezine seksualne neuroze, kako se lako ustanovilo. Nego se dogodilo da je pacijentica — na temelju čitanja popularnih psihoanalitičkih knjiga — živjela u neprestanom strahu očekivanja da će njezin traumatski doživljaj jednom dovesti do neke zle posljedice. Taj je anticipirani strah rezultirao prekomjernom

željom da potvrdi svoju ženstvenost i prekomjernom pažnjom usmjerenom više na sebe negoli na svog bračnog partnera. To je bilo dovoljno da pacijenticu učini nesposobnom za konačni doživljaj seksualnog užitka: orgazam je u nje postao predmetom želje i predmetom pažnje — mjesto da bude nenamjeravan učinak »nepromišljenog« predanja partneru. Pošto se podvrgnula kratkoročnoj logoterapiji, pacijentčina je prekomjerna nakana i pažnja, uperena isključivo na vlastitu sposobnost za orgazam, bila »dereflektirana« (isključena iz svijesti) — da upotrijebim još jedan logoterapijski termin. Kad je njezina pažnja bila opet upravljena na adekvatan objekt, tj. na partnera, orgazam se spontano pojavio.

Na dvostrukoj činjenici — da se zbog straha obistinjuje ono čega se čovjek boji i da hiperintencija sprečava ono što se želi postići — logoterapija zasniva svoju tehniku »paradoksnе intencije« (obratne nakane). Tom se tehnikom pacijent koji trpi od fobija poziva na to da poželi — makar samo na trenutak — upravo ono čega se boji.

Da navedem jedan slučaj. Mladi liječnik potraži u mene savjet zbog svoga straha od znojenja. Kad se god pribojavao znojenja, taj je anticipirani strah bio dovoljan da znojenje doista nastupi. Da se taj začarani krug prekine, posavjetovao sam pacijentu da — u slučaju ponovnog straha od znojenja — svjesno odluči pokazati ljudima kako se može mnogo znojiti. Za tjedan dana eto njega s izvještajem: kad je god susreo nekoga koji je izazivao njegov strah od znojenja, rekao je u sebi: »Obično sam se oznojio četvrt litre, sad će iz mene iscuriti bar 4 litre!« Rezultat je bio taj da se — pošto je od te fobije već 4 godine trpio — mogao od nje trajno osloboditi, u roku od tjedan dana.

Citalac primjećuje da se ovaj postupak sastoji u obratu pacijentova držanja — tako te svoj strah zamijeni paradoksnom nakanom (težnjom za onim čega se boji). Takvim se liječenjem oduzima vjetar iz jedra straha.

Takav postupak pretpostavlja dakako osobitu čovjekovu sposobnost da se od sebe distancira (odvoji), koja se nalazi u osjećaju za humor. U paradoksnj se

nakani vazda primjenjuje ta temeljna sposobnost distanciranja od samog sebe. Pacijent se tako odvađa od svoje vlastite neuroze. S tim je u skladu tvrdnja Gordona W. Allporta (*The Individual and his Religion*, New York, Macmillan Co., 1956., str. 92): »Neurotičar koji se naučio sebi smijati možda je na pravom putu prema upravljanju samim sobom, možda je blizu ozdravljenja.« Paradokсна je intencija empirijska potvrda i klinička primjena Allportove tvrdnje.

Neka još par slučaja objasne tu metodu. Pacijent je bio knjigovođa koga su liječili po raznim klinikama — bez ikakva terapijskog uspjeha. Kad je došao na moju kliniku, bio je na rubu očajja i blizu samoubojstva. Više je godina trpio zbog grča pri pisanju, koji se u zadnje vrijeme toliko pojačao te mu je prijetila opasnost da ga zbog toga otpuste iz službe. Stoga mu je bila potrebna brza terapija. Prihvativši se terapije, moj je kolega od pacijenta tražio da čini baš protivno onome što je obično činio: naime, mjesto da pokušava pisati što urednije i što čitljivije, neka piše što neurednije. Savjetovao mu je da sebi reče: »Sad ću ljudima pokazati kakvo sam ja črčkaloo!« I onda kad je hotimice pokušavao črčkati, nije više mogao. »Pokušavam ružno pisati, ali jednostavno ne mogu«, rekao je slijedećeg dana. Za četrdeset i osam sati pacijent se oslobodio svog grča pri pisanju, i grč se nije povratio za vrijeme svih narednih kontrola. On je opet bio sretan i sposoban za rad.

Sličan slučaj — koji se doduše tiče govora a ne pisanja — priopćio mi je kolega iz laringološkog odjeljenja poliklinike. To je bio najteži slučaj mucanja što ga je on u dugogodišnjoj praksi susreo. Koliko se mucavac mogao sjetiti, nikad u životu nije bio bez svoje govorne mane, pa ni za trenutak — osim jednom. To se dogodilo kad mu je bilo dvanaest godina pa se objesio na tramvajskim kolima za vrijeme vožnje. Kad ga je konduktur uhvatio, pomislio je da će se izvući jedino tako da osvoji njegovu simpatiju — pa mu je pokušao pokazati da je siromašan mucavi dječak. Ali tada — kad je htio mucati — bio je za to nesposoban! I ne misleći na to, prakticirao je paradoksnu intenciju — premda ne u terapijske svrhe.

Ovaj prikaz ne bi ipak trebao ostaviti dojam kao da je paradokсна intencija djelotvorna jedino u monosimptomatičkim slučajevima. S pomoću te logoterapijske metode, moji su suradnici na bečkoj poliklinici pružili olakšanje dapače i u slučajevima opsesivno-impulzivnih neuroza najtežeg stupnja i trajanja. Navodim, na primjer, ženu od šezdeset i pet godina koja je šezdeset godina trpjela od tako žestoke prisile umivanja te sam ja očekivao da će se jedino lobotomijom (operacijom mozga) moći donijeti olakšanje. Međutim, moj je kolega započeo terapijom paradokсне intencije, i nakon dva mjeseca pacijentica je bila sposobna za normalan život. Prije nego je primljena u kliniku, rekla je: »Život je za mene pakao«. Opterećena svojom prisilom umivanja i opsesijom bakteriofobije, napokon je po cijele dane ostajala u krevetu, nesposobna za bilo koji kućni posao. Moram priznati da se nije potpuno oslobodila svih simptoma, jer joj se opsesija može povratiti. Ali ona se može vratiti »na račun toga«, kako kaže; to jest, sposobna je primjenjivati na sebe paradokсну intenciju.

Paradokсна se intencija može primijeniti i u slučajevima smetnje u spavanju. (Strah od besanice nastaje, u najviše slučajeva, zbog pacijentova neznanja da se organizam uvijek pobrine za minimum sna, koji je prijeko potreban.) Strah od besanice nastaje zbog hiperintencije da se zaspi — što onda pacijenta sprečava da uopće zaspi. Da se taj neobični strah svlada, ja obično pacijentu savjetujem da se ne trsi oko toga da zaspi, nego radije protivno — da nastoji ostati budan dok god to može. Drugim riječima, hiperintencija da se zaspi — koja nastaje zbog anticipiranog straha da se neće zaspati — mora se zamijeniti paradoksnom intencijom da se ne zaspi — koju će ubrzo slijediti san. »

Paradokсна nakana nije doduše lijek za svaku bolest, ali je prikladna u liječenju opsesivnih, kompulzivnih i fobičkih stanja, osobito kad se zasnivaju na anticipiranom strahu. To je, uostalom, kratkoročna terapija, iz čega ipak ne valja zaključiti da se uvijek radi samo o privremenim terapijskim učincima. Jedna od »najrasprostranjenijih iluzija među ortodoksnim freudovcima«, kako kaže nedavno umrli Emil A. Gutheil, »jest ta da

trajnost terapijskih rezultata odgovara dužini terapije«. U mojim fasciklima nalazi se, na primjer, izvještaj o pacijentu koji je liječen paradoksnom nakanom pred više od dvadeset godina — pa terapijski učinak još traje.

Jedna od najznačajnijih činjenica jest to da je paradokсна nakana djelotvorna bez obzira na etiološku bazu (na uzročnika bolesti) pojedinog slučaja. To potvrđuje i izjava Edithe Weisskopf-Joelson: »Premda tradicionalna psihoterapija naglašava da se terapijska praksa mora zasnivati na nalazima etiologije, ipak je moguće da neki faktori uzrokuju neuroze u ranom djetinjstvu i da sasvim drukčiji faktori oslobađaju neurozu u vrijeme punoljetnosti.«

Ono što se često drži uzrokom neuroze — tj. kompleksi, konflikti i traume — jesu katkada simptomi neuroza prije negoli njihovi uzroci. Morski greben koji se pokazuje u vrijeme oseke sigurno nije uzrok oseke; nego je naprotiv oseka uzrok što se greben pokazao. I, zar nije **melankolija** svojevrsna emocionalna oseka? Isto tako, ni osjećaji krivnje — koji se tako tipično očituju u »endogenim depresijama« (koje ne valja miješati s »neurotskim depresijama«) — nisu uzrok te posebne vrste depresije; nego je protivno istina — da ta emocionalna oseka izbacuje te osjećaje krivnje na površinu svijesti, koja ih onda stavlja u središte pažnje.

Što se tiče zbiljskog uzroka neuroza — ako izuzmemo prirodne elemente, bilo somatične ili psihične — čini se da je najčešći patogeni faktor takav retroaktivni (feedback) mehanizam kakav je anticipirani strah. Na neki se simptom odgovara fobijom, fobija izaziva simptom, i simptom nato pojačava fobiju. A sličan se začarani krug može primijetiti i u opsesivno-kompulzivnim slučajevima, u kojima se pacijent bori s idejama koje ga progone*; no pritom pojačava on njihovu snagu — jer pritisak izaziva protu-pritisak. I simptom neprestano

* To je često motivirano pacijentovim strahom da njegove opsesije indiciraju skorbu i zbiljsku psihozu. Njemu, naime, nije poznata empirijska činjenica da ga opsesivno-kompulzivna neuroza čini imunim protiv formalne psihoze, a kamoli da ga njome ugrožava!

jača! Naprotiv, čim se pacijent prestao boriti protiv svojih opsesija te ih mjesto toga nastoji ismijavati pristupajući im s ironijom (tj. primjenjujući na njih paradoksnu nakanu), **začarani se krug razbija**, simptom opada i napokon atrofira. U sretnim slučajevima, kad nema egzistencijskog vakuuma kojim se simptom izaziva i privlači, pacijent će ne samo uspjeti ismijavati svoj neurotički strah nego će ga konačno uspjeti sasvim ignorirati.

Kako vidimo, na anticipirani strah valja reagirati paradoksnom nakanom; na hiper-intenciju i na hiper-refleksiju valja reagirati derefleksijom; derefleksija je međutim moguća jedino uz uvjet pacijentove pravilne orijentacije na njegov specifičan poziv i na njegovu životnu misiju*.

Formiranje se začaranog kruga ne razbija neurotičarvom egocentričnošću, samilošću prema sebi ili preziranjem samog sebe; ključ je ozdravljenja u nadmašenju (transcendenciji) samog sebe.

KOLEKTIVNA NEUROZA

Svako vrijeme ima svoju kolektivnu neurozu, i svakom je vremenu potrebna njegova psihoterapija, kojom će se uhvatiti u koštac sa svojom neurozom. Egzistencijski vakuum, koji predstavlja masovnu neurozu našeg vremena, može se opisati kao osobni oblik nihilizma; jer nihilizam se može definirati tvrdnjom da bitak (postojanje) nema smisla. No što se tiče psihoterapije, ona se ne može nositi s takvim stanjem stvari u masovnim razmjerima — ako se ne ogradi od utjecaja suvremenih trendova nihilističke filozofije; inače će ona biti prije simptom te masovne neuroze negoli njezino izlječenje. Psihoterapija bi ne samo odražavala nihilističku filozofiju nego bi — ako i protiv volje ili nesvjesno — prenosila na pacijenta ono što je zapravo karikatura a ne prava slika čovjekova.

* Ovo uvjerenje podržava i Allport koji je napisao: »Što se neurotičarvo središte nastojanja više pomiče od konflikta prema nesebičnim ciljevima, to život kao cjelina postaje zdravije« (l. c., str. 95).

»Ponajprije, opasnost se krije u učenju da čovjek nije »ništa drugo osim«, tj. u teoriji da je čovjek »samo« rezultat bioloških, psiholoških i socioloških uvjeta, odnosno da je čovjek proizvod nasljeđa i sredine. Takvo shvaćanje pretvara čovjeka u robot. Takav neurotski fatalizam podržava i pojačava psihoterapija koja niječe da je čovjek slobodan. »

Bez sumnje, čovjek je ograničeno biće, i njegova je sloboda ograničena. To nije sloboda od uvjeta, nego sloboda da zauzme stajalište prema uvjetima. Na primjer, ja zacijelo nisam odgovoran zato što imam sijedu kosu; ali sam odgovoran zato što ne idem k frizeru da mi kosu oboji — kako to čine mnoge i mnogi. Tako je svakomu prepušten neki stupanj slobode — makar bar toliko da odabere boju kose.

KRITIKA PANDETERMINIZMA

Psihoanalizi se često predbacivao njezin tzv. panseksualizam. Ja sumnjam da li je taj prigovor uvijek bio opravdan. Međutim, psihoanaliza se zasniva na još opasnijoj pretpostavci — naime, na »pandeterminizmu«. Pod tim mislim na gledište koje se ne obazire na čovjekovu sposobnost da zauzme stav prema svojim bilo kakvim uvjetovanostima. Čovjek nije sasvim uvjetovan i sasvim determiniran (određen), nego on sebe determinira (određuje) — bilo tako da pred uvjetima popušta ili tako da im se hrabro odupire. Drugim riječima, čovjek na kraju krajeva sam sebe određuje. Čovjek ne egzistira naprosto, nego uvijek odlučuje kakva će njegova egzistencija biti, što će on u slijedećem času postati.

Ljudsko biće ima također slobodu da sebe izmijeni. Stoga njegovu budućnost možemo predviđati jedino u statističkom pregledu koji se odnosi na čitavu grupu; a o pojedinačnoj osobi ne možemo ništa proročiti. Temelj svakog predviđanja čine biološki, psihološki i sociološki uvjeti. No jedno od glavnih obilježja čovjekove egzistencije jest sposobnost dignuti se iznad tih uvjeta i nad-

mašiti ih. Čovjek nadmašuje konačno i sebe; ljudsko biće jest biće koje sebe transcendira.

Navodim primjer dr. J. To je jedini čovjek kojega bih se — između svih koje sam u životu susreo — usudio nazvati mefistofelskim tipom, đavolskim likom. U ono su ga vrijeme nazivali »masovni ubojica iz Steinhofa«. Kad su nacisti provodili svoj program eutanazije u velikoj duševnoj bolnici u Beču, držao je on sve konce u svojim rukama, i u svom je poslu bio tako fanatičan da nije dopustio da i jedan jedini psihotički pacijent umakne plinskoj komori. Kad sam se poslije rata vratio u Beč, pitao sam što se dogodilo s dr. J. Rekoše mi da su ga Rusi zatvorili u jednu samicu u Steinhofu; no slijedećeg su dana vrata njegove ćelije nađena otvorena i dra. J. otada nitko nije vidio. Bio sam uvjeren da je — poput mnogih drugih — uz pomoć svojih drugova pobjegao u Južnu Ameriku. Ali nedavno me je kontaktirao jedan bivši austrijski diplomat, koji je više godina bio u zatvorima »iza gvozdene zavjese« — najprije u Sibiru, a zatim u moskovskoj Ljubljanki. Dok sam ga neurološki pregledavao, iznenada me upita jesam li poznao dr. J. Na moj potvrdni odgovor, nastavio je: »Ja sam ga upoznao u Ljubljanki. Tamo je umro otprilike u svojim četrdesetim godinama — od raka. Prije smrti pokazivao se najboljim drugom što ga možete zamisliti! Tješio je svakoga, živio je prema najvišem etičkom idealu. Bio je najbolji prijatelj koga sam susreo za dugih godina mog tamnovanja . . .«

To je povijest dr. J., »masovnog ubojice iz Steinhofa«. Kako da se sad usudite proricati ponašanje nekog čovjeka! Možete predvidjeti kretanje stroja, automata; možete dapače predviđati mehanizme ili »dinamizme« čovjekove psihe — ali je čovjek više od psihe.

Pandeterminizam je očevidno zarazna bolest koja zahvaća i odgojitelje pa čak i pristalice raznih religija, koji kao da nisu svjesni da time potkopavaju same temelje svog vlastitog osvjedočenja. Jer, ili se mora priznati čovjekova slobodna odluka — za ili protiv Boga, za ili protiv čovjeka, ili je inače religija — iluzija, i odgoj također — iluzija.

PSIHIJATARSKI KREDO

Ne može se zamisliti ništa što bi čovjeka tako determiniralo te bi ostao bez i najmanje slobode. Stoga djelak slobode — ma kako bio malen — ostaje i čovjeku u neurotičkom ili dapače psihotičkom stanju. Doista, najnutarnija jezgra osobe nije dirnuta čak ni u psihozi. Sjećam se čovjeka od kojih šezdeset godina koga su mi doveli zbog njegovih slušnih halucinacija, koje su već nekoliko desetljeća trajale. Preda mnom je bila ruševina od osobe; svi su ga u njegovoj okolini držali idiotom. A kakav li je ipak šarm iz njega zračio! Kao dijete želio je postati svećenik, ali se morao zadovoljiti jedino time da pjeva u crkvenom zboru nedjeljom ujutro. Njegova mi je sestra, koja ga je dovela, pripovjedila da se katkada vrlo uzbudi — ali se u zadnjem času uvijek uz-mogne kontrolirati. Zainteresirao sam se za psihodinamiku tog slučaja, jer sam pomišljao da postoji jaka fik-sacija pacijenta na njegovu sestru. Zato sam ga upitao kako mu polazi za rukom steći kontrolu nad sobom: »Radi koga to činite?« Nato je slijedila stanka od nekoliko sekundi, nakon koje je pacijent odgovorio: »Poradi Boga.« Tu se otvorila dubina njegove osobe, i na dnu te dubine — bez obzira na siromaštvo njegove intelektualne nadarenosti — otkrio se autentični religiozni život.

Neizlječivi psihotički pacijent može izgubiti svoju društvenu korisnost a ipak sačuvati dostojnost ljudskog bića. To je moj psihijatarski kredo. Bez njega ne bih držao vrijednim biti psihijatar. Ta radi čega? Zar poradi oštećenog mozgovnog stroja koji se više ne može popraviti? Ako pacijent ne bi definitivno bio ništa više — onda bi eutanazija bila opravdana.

REHUMANIZACIJA PSIHIJATRIJE

Psihijatrija je predugo — zapravo pola stoljeća — pokušavala čovjeka interpretirati kao mehanizam i — dosljedno — terapiju mentalnih bolesti tumačila jedino pojmovima tehnike. Vjerujem da je taj san odsnivan.

Sto se sad pomalja na obzorju — nije skica psihologizirane medicine, nego skica humanizirane psihijatrije.

Liječnik koji bi svoju ulogu još uvijek interpretirao uglavnom kao ulogu tehničara — priznao bi da u svom pacijentu ne vidi ništa više od stroja, mjesto da u njem vidi — unatoč bolesti — ljudsko biće.

● Ljudsko biće nije stvar kakve su ostale stvari. **Stvari** determiniraju jedna drugu, a **čovjek** konačno sam sebe determinira. Sto postane — u granicama svojih sposobnosti i svoje okoline — učinio je sam. U koncentracionim logorima — tim pravim zavodima za testiranje — promatrali smo svoje drugove i bili svjedoci da se neki ponašaju poput svinja, a drugi opet poput svetaca. U čovjeku se krije mogućnost obojega; što će tko ostvariti zavisi od njegovih odluka, a ne od uvjeta.

Naša je generacija realistična, jer smo upoznali čovjeka kakav doista jest. Na kraju krajeva, plinske je komore u Oswiecimu izumio čovjek; ali je čovjek također bio onaj koji je u te komore ulazio uspravno — s molitvom Gospodnjom ili sa šema Yisrael na ustima.